

Máriás József

„Az igazak emlékezete áldott”

Arcképvázlat a teológus, a tudós és az író Makkai Sándorról

Nagy Béla sárospataki református teológiai professzor 1916-ban, a Losoncon tartott teológiai értekezleten ismerte meg az erdélyi – közelebről: mezőszéki – lelkipásztort: Makkai Sándort. Kezdeményezésére a Tiszáninneni Református Egyházkerület 1917. június 14-én Miskolcon tartott közgyűlése egyhangúlag megválasztotta és meghívta őt a sárospataki főiskola megüresedett gyakorlati teológiai tanszékére nyilvános rendes tanárnak és főiskolai lelkésznek. A háború vérzivatarának éveiben a főiskola megújulását magasabb célok érdekében szerették volna elérni: „azt akarták, hogy a pataki főiskolát tegyük lelki és szellemi központjává a református magyar megújulásnak, legalábbis a felvidéki országrészben”. A pataki szellem kimunkálását, megújítását célzó feladat termékenyítő hatással volt a huszonhét éves professzorra, az ott töltött esztendő tovább érlelte benne nevelő eszméit, lendületet adott az egyház belső életét megreformálni kívánó gondolatok kimunkálására. Pataki munkássága mindössze egy évig tartott. 1918 nyarán elfogadta a kolozsvári református teológia meghívását, s visszatért az őt felnevelő anya-egyházkerületbe. Távoztakor a Sárospataki Református Főiskola Értesítője jegyzi fel róla: „nagy tudásával, hatalmas munkaerejével, állandó munkakészségével, lebilincselő előadás-módjával vívta ki a tanári kar és az ifjúság nagyrabecsülését”.

Ily elismerő szavak olvastakor természetesen felvetődik az olvasóban, hogy ki is volt Makkai Sándor, aki évekkel, évtizedekkel később is szeretettel emlékezett vissza az ott töltött esztendőre, termékeny szellemi munkára serkentő nyugalomra, csendre? A választ a leghitelesebb forrásból, a *Szolgalatom* című, 1944-ben írott teológiai önéletrajzából ismerhetjük meg, amely vezérfonalként szolgál számunkra az életút bemutatására, nyomon követésére.

Édesapja a több évszázados múltra visszatekintő, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem kezdeményezésére létrejött híres nagyenyedi református kollégium tanára volt. Makkai Sándor 125 évvel ezelőtt, 1890. május 13-án született. Gimnáziumi tanulmányait Kolozsváron kezdte, Nagyenyeden folytatta, Sepsiszentgyörgyön érettségizett. 1908–1912 között a kolozsvári református teológián készült élethivatására, ahol – többek közt – Ravasz László tett rá életre szóló szellemi hatást. A teológia elvégzésével egy időben szerzett 1912-ben bölcsészdoktori címet.

1912–1915 között hitoktató lelkész Kolozsváron, 1915–1917 között meghívott lelkész Vajdakamaráson. Az ebben az időszakban írott tanulmányai révén, továbbá a Ravasz László által szerkesztett *Protestáns Szemle* és *Az Út* című folyóiratok meghívott munkatársaként, az azokban közölt írásaiért nyert elismerést és hírnevet magának.

Sárospatakról hazatérve, a kolozsvári teológián folytatja az elmélyült tudományos munkát. A katedrán töltött nyolc év alatt sorra jelennek meg tanulmányai, könyvei. Tanári

1 Tudomány és társadalom

krédója: „a teológia az élő és megelevenítő Ige tudománya”; Ige-hirdetése, tudományos munkássága alapelvének tekinti, hogy „ne én próbáljak értelmet adni neki, hanem ő adjon értelmet és célt az én életemnek”. 1922–1926 között a tanítás mellett az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettes főjegyzőjeként szolgálja egyházát. 1926-ban őt választják meg az egyházkerület püspökévé. A Trianonban kisebbségi sorsba vetett magyarság kálváriás éveiben kell helytállnia; a „kisebbségi szegyenkalodában” küzdve, vergődve kereste „a szabaddá tevő igazságot”. Tíz év múlva lemond hivataláról és elfogadja a debreceni teológia meghívását, ahol újabb másfél évtizednyi idő ad teret és lehetőséget a kutató munkának, a tanításnak, a szépirodalmi alkotásnak. 1951. július 19-én hunyt el Budapesten.

A katedrán és a püspöki székből

Makkai Sándor személyében nem csupán a tanulmányok, kötetek hosszú sorát közlő tudós teológus professzor emlékét tiszteljük és ápoljuk kegyelettel, hanem az erdélyi egyházkormányzat jeles őrállóját és kiváló irodalmi művek alkotóját is. Alig lépett a kolozsvári teológia katedrájára, 1918 decemberében Erdélybe bevonul a román hadsereg. A berendezkedő új hatalom intézkedések sorozatával számolja fel a magyarság intézményeit, teszi mind elviselhetetlenebbé az életet. „A magyarság visszahúzódott a család, az iskola és a templom szentélyébe.” A magyar tudományegyetem megszüntetésével, a magyar kulturális egyesületek és intézmények munkájának ellehetetlenítését követően „teológiai fakultásunk Kolozsvár és Erdély szellemi életének egyik legkiemelkedőbb tényezőjévé vált”.

Az új történelmi helyzetben ráruházott szerepben világosan megfogalmazta cselekvési programját: „A romantikus, irreális, tétlen és sérelmező magyar magatartással szemben a tényekhez való alkalmazkodást kellett hirdetnem, de nem a megalkuvást, hanem az örök magyar értékekkel való elszakíthatatlan egységben az adottságok és lehetőségek szorgalmas, leleményes és szeretettől áthatott felhasználását a magyar testvérek közönség javára. Nyíltan rámutattam valamennyi könyvemben, hogy a magyar embereszmény csakis evangéliumi lehet s a magyar jövőnek egyedül Krisztus az Ura, aki a mi számunkra is az út, az igazság és az élet.” A szabaddá tevő igazság szolgálatába állt. *A Hogyan tanítsuk a vallást?* című cikksorozatában részletesen kifejti a vallástanítás lényegét, célját: „a vallástanítás nem ismeretközlés, s célja nem lecketudás, hanem a gyermek vallásos építése”. Ez a gondolat plántálódik át a magasabb szintű, a gyakorlati teológia témakörében írott tanulmányaiba, könyveibe, amelyekbe beépül – és külön kötetben is összegződik a vajdakamarási lelkészi évek tapasztalata is. A kisebbségi létbe való sodródás még hangsúlyosabbá tette azt az elvárást, hogy „a lekipásztorkodásnak alkalmazkodnia kell a magyar nép lelkéhez és életviszonyaihoz”. Tanárként s később püspökként is az egyház életének alappillérei közé sorolta az igehirdetés, a tanítás, a lelki-gondozás, a nemes szellemű népkultúra művelése és terjesztése, a református életközösség és szeretetmunkásság erősítése terén végzendő lekipásztori szolgálatot. Mindvégig különös gondot fordított az ifjúság nevelésére. „Református keresztyén öntudatom és álláspontom szerint olyan ifjúságot kell nevelni, amely az élet egész vonalán öntudatosan vállalja nemzeti és egyéni küldetésének súlyos, szent misszióját. Nemcsak lelkesedő, a jóért rajongó, idealizmusában fennkölt ifjúságot akarok, hanem öntudatosan nemes ifjúságot. (...) Valósággal reszketek az elgondolásától annak az önámító pedagógiának, mely a magyar

ifjúságot nemzeti érzésében és erkölcsi lelkületében reális történelemszemlélet és öntudatos bünszemlélet nélkül eresztené neki a jövődönék.”

A Kolozsváron megkezdett munkát 1936 júliusától a debreceni Hittudományi Kar professzoraként folytatja. E hely – a Sárospatakon töltött tanévhez hasonlóan – a „nyugalom szigete” lett számára, ahol teljes erővel a „szellemi munkára” koncentrálni tudott. Tanulmányjaiban, könyveiben oly elődökre hivatkozott, mint az önnevelő Bethlen Gábor, az ébresztő Zrínyi Miklós, a sorshordozó Széchenyi István, a kultúrpolitikus Eötvös József, a kisebbségi előképet adó Mikó Imre.

Nehéz, az erdélyi magyarságra s azon belül a református egyházra nézve is küzdelmes körülmények közt végezhetette egyházkormányzati tevékenységét. Beköszönő beszédében a „lelki nemzet nevelése”-nek igényét és feladatát jelölte meg: „eljött az ideje annak, hogy összes sorsdöntő kérdéseink megoldásában egy döntő és irányító törvényt kövessünk: mindenütt, mindenben komolyan venni, életre-halálra komolyan venni Krisztus evangéliumát. Jövődönk kulcsává lett az, hogy becsületbeli dolognak tudjuk-e tartani és bizonyítani református keresztyén voltunkat”. Elképzeléseit, terveit, nézeteit az *Erdélyi református problémák* című előadásában összegezte, fektette le cselekvési programját: az istentiszteletek reformját, a vallástanítás megújítását, az egyházi fegyelmezés szabályozását, a lelkészképzés és nevelés reformját, a belmisszió megerősítését, a külmisszió megindítását...

Tíz év áldásos püspöki szolgálat után, 1936. május 15-én – az erdélyi egyházi és magyar közéleti fórumok, személyiségek általános megdöbbenésére – lemondott püspöki hivataláról. Teológiai önéletrajzában ennek személyes, őszinte magyarozatát adja: „Nem a munkába fáradtam és betegedtem bele, hanem olyan meddő küzdelmekbe, amelyeket mind imperialistábbá és reakciósabbá váló kormányzattal legelemibb jogainkért és ősi intézményeinkért folytatva, mindinkább éreznem kellett, hogy tevékenységem már nem előmozdítja, hanem akadályozza egyházam, népem érdekeit. (...) Lassanként halmozódott fel lelkemben a kisebbségi kategóriának tarthatatlanságát, lehetetlenségét, a nemzeti és emberi méltósággal összeegyeztethetetlen voltát éreztető tapasztalások betegítő mérge is. Voltak aztán súlyos csalódásaim, amelyek munkám belső arcvonalaán értek.” Őszinte emberi kitárulkozás, amelyet el kell fogadni, megértéssel, empátiával, együttérzéssel kell értelmezni! Ő Debrecenben is egyházát szolgálta, nemzetének jövőjét munkálta.

Döntése, mint jeleztük, távozása hatalmas vihart kavart. A sok elmarasztaló, disszonáns hangot mellőzve, idézzük gróf Bánffy Miklós, az egyházkerület főgondnokának elismerő szavait: „A lelkek ébredésének hősi korszaka volt ez a tíz év.” Az ő műve volt amaz újszellem, „mely közösségünket betölti, és a tevékeny szeretet élő egyházává teszi”.

A magyar fa sorsa

A tudós professzor, az egyházáért önfeláldozóan szolgáló püspök nem zárkózott be az előadótermek és az egyházkerületi hivatal elefántcsonttornyába, részt vállalt az erdélyi magyarság sorskérdéseit fölvető, az identitását és hagyományait őrző közszolgálatban is. Hallatta hangját s arra odafigyelt kora társadalma. Tekintélye, megnyilatkozásai a véleményformálás hatásos csatornáiként alakították a kisebbségbe jutott magyar nemzeti közösség gondolkodását, cselekvését.

A húszas évek elején robbant ki az Ady-pör, amely az akkor nemrég elhunyt alkotó költészetét tette vita tárgyává. Makkai Sándor a református diákszövetség tagjai kérésére

1 Tudomány és társadalom

vállalkozott arra, hogy elmélyüljön Ady Endre költészetének tanulmányozásába, segítse az ifjúság tájékozódását. A nép-nemzeti irodalmi kánonban szocializálódott korabeli társadalom vehemens elutasítással fogadta „az új idők új dalait” éneklő poéta költészetét. A vádak súlyosak voltak: gögös nemzetköziség és hazafiatlanság, satnya érzékiség és erkölcstelenség, nagyképű homályosság és érthetlenség, beteg tagadása minden pozitív erkölcsi értéknek, a romlás és halál dicsőítése, a bűnbánat komolytalansága, a vallásosság affektálása, nem tiszteli a törvényt, megrontja az ifjúságot...

Makkai Sándor – „súlyos lelkiismereti feladat”-ként fogadja a diákság felkérését – a tudós komolyságával, elemző és értékelő precizitásával, empátiával közelítő lélekkel mélyül el az Ady-életmű tanulmányozásába, hozzásegítve kortársait s a mai olvasót is e korszaknyitó életmű megértéséhez, befogadásához és értékeléséhez. Tanulmánya első soraiban leszögezi, hogy a helyes állásfoglalás nem a tiltás, nem az elhallgatás, hanem „csakis a legalaposabb, legkomolyabb, legemberibb és legmegértőbb ismeret alapján álló, igazán nevelői ismertetés, az igazság és a szeretet lelke által vezetett és irányított olvastatás által”. Ady költészetét kórképnek és kórképnek tekinti, amely hozzásegíthet az eszmei, társadalmi áramlatok megismeréséhez, föltárja előttünk a korabeli politikai és szociális bűnöket, amelyek a háborúhoz, az országdaraboláshoz vezettek.

Fölhívja a figyelmet Ady költészetének csodálatos nyelvi értékeire. Verseiben „benne érezzük minden mézét és illatát a régmúlt virágoknak, anélkül, hogy elszáradt csokrot szagolnánk. A múltnak nem a szénája, hanem a lelke illatozik benne, és ez a lélek ma is és a jövőben is az egyedül teremtő tényezője a magyar nyelvnek”. Ezzel egyenrangú pozitívum közt említi, hogy szakítani tudott a magyar költészet addigi terméketlenségével, sivárságával, azzal szemben „őszinte, élőlevení képe és megtestesítője (lett) egy tényleg létező, de szomorú és szükségszerű magyar öntudatnak”. Makkai Sándor határozottan cáfolta az Adynak felrótt hazafiatlanságot. Bár nem írt dicsőítő himnuszokat a hazáról, „mégsem jelenti azt, hogy a szeretet hiányzott volna belőle e föld iránt, csakhogy ez a szeretet tragikus, komor, kritikus volt, hasonló és rokon a Széchenyiéhez. (...) ...a saját megérzése és meggyőződése alapján joga volt a saját korára és nemzedékére vonatkozóan úgy látni, ahogy látott s belső jeleit feltárni egy katasztrófának, mely az ő hite szerint ezek miatt fog bekövetkezni.” Ezért semmiképp sem elutasítás, megvetés kell hogy öveze őt. Ellenkezőleg: „a magyar ifjúságnak (...) le kell vonnia az Ady szomorú sorshirdetésének élő tanulságait: a magyarságnak mássá, újjá kell lennie”.

Külön fejezetet szentel Ady Endre szerelmi költészetének értelmezésére. Ő nem a szerelem eszményítésére törekedett. Sajatossága, minden addigi költői gyakorlattól eltérő jegye, hogy alanyainak „nincs saját arcuk, hanem mindenik a költő arcával néz ránk, csak tükrei és transzparensai Ady Endrének”. S ezt nem is rejtette véka alá: „magam szeretem, ha szeretlek”. Párizs is nem közvetlen, hanem közvetetten, áttételesen hatott rá: „Ady Párizsban lett magyar költővé, ébredt rá fajával való sorsszerű azonosságára, zsenijének fajával terhes nagyságára (...) mindent fölébresztett benne, ami mélységében ott szunnyadt”.

A zseni sorsa, hogy kora nem ismeri fel költészetének valós értékeit, félreértelmezi énköltészetének üzeneteit, a szimbólumokba kódolt életlátást és -szemléletet. Kora értetlenül fogadta, mefisztói lelkületnek ítélte azt a belső küzdelmet is, amely a verseiben vissza-visszatérő halálmotívumban öltött testet. Ez mégsem jelentett valamiféle halálkultuszt. „Ha egy költő nagyon sokat foglalkozik a halállal, az arra mutat, hogy nagyon

szereti az életet, és csaknem biztos, hogy a halálban is az életet dicsőíti”, halálverseiben „a legbensőbb és legmélyebb tartalom az élet nagy szeretete, amely a halál félelmében és árnyékában gyűl ki a legpirosabb glóriával”. Ő, aki magát a halál rokonának tekintette, „minden magyar költők között a legnagyobb, legizzóbb, legrajongóbb szerelmese volt az Életnek (...) ha nem lett volna az, aki magát és nemzetét a Halál tükrében szemlélve, halálos életszereléssel énekelje, akkor a halála után nem fakadhatott volna ki új magyar öntudat virága”.

Ugyanily értetlenség övezte Ady Endre Isten-hitét. Makkai Sándor hitelesen cáfolta, hogy Ady vallásosságában nyoma sincs semmiféle affektálásnak: „...életében az Istenhez térő bűnbánat hangja tényleg az utolsó hang, egész költészetének katarzisa és feloldása, csak hogy nem időrend szerint, hanem lelki életének folytonosan megújuló hullámszára szerint. Valahányszor ez a lélek hullámszásának legmélyebb és legmagasabb pontjáiért, mindig és mindenütt teljes, tragikus komolysággal és őszinteséggel zendült ki belőle a zsoltáros hang, a bűnbánatnak, a viaskodó hitnek, a szomjas Istenszerelemnek megrázó, hatalmas, szenvedélyes melódiája.” Makkai Sándor ebből korát meglepő következtetést vont le: Balassi Bálint óta „Ady az egyetlen magyar vallásos költő”. Érvései meggyőző megállapításokat tartalmaz: „Adyban szólalt meg igazán és egyedül az a magyar lélek, melyet saját nemzeti költészete ezen a téren soha nem táplált és nem ihletett, a bűneitől szabadulni akaró, a bűnbánatban az Istent szerető és kereső, a megújulásért síró magyar Advent lelke.” Mikor fájdalom, kétségek gyötrik, ösztönösen, őszintén fakad ki: „Szeress engem, Istenem!” Makkai Sándor értelmezése szerint Ady a halálban „az Istenhez vezető utat ismerte fel (...) a haláltól menekült a bűnbánaton át Istenhez, mint a halál legyőzőjéhez, mint a győzhetetlen élethez (...) Költészetének az a sajátos mély és fenséges záróakkordja, hogy a kikerülhetetlen Halálban Istennel találkozik, Isten az élet és így a Halál az Élet.”

A *fekete zongora* című költeményének rejtelmes szimbólumvilága fémmjelzi a vele szemben megfogalmazott korabeli vádat: az „érthetlenséget”. A költészetében megtestesülő új és sajátos látásmód, világnézet, életszemlélet kívánta, hogy költői nyelve is addig szokatlan, ismeretlen utakon járjon. „Szimbolizáló fantáziája – adja meg a választ Makkai Sándor – egy egészen külön költői világot teremt, egy új természeti világrendet, melynek tényezői valóságukat mind az ő lelki funkcióiban bírják (...) a tömörítő szimbolizmusnak tartalmi és formai megértéséhez kétségtelenül szükséges az olvasó lelkének intuitív megfeszítése és magát adó behelyezkedése (...) Ady költészete sohasem szolgálhatja a versekben csak futó élvezést, szórakozást kereső lelkek szellemi fényűzését, mint valami könnyed szalonköltészet. Rászánást, áldozatot, komoly elmerülést kíván, s csakis az ilyen munkát jutalmazza meg kincseivel.”

Elmélyült, Ady költészetéből merített idézetekkel és motívumokkal teletűzdelt, alátámasztott tanulmányát máig ható és érvényes tanulsággal zárja: „Ady a magyar költő és a magyar faj sorsának felpanaszolásában sokszor és sokban vad, túlzott, keserű és igaztalan volt, de viszont kétségtelen, hogy Széchenyi óta és mellett leginkább tőle lehet tanulni kritikai hazaszeretetet, mely a nemzet sorsának és bajainak belső okait látja, fájjalja, mely a régi bűnök ellen öntudatos harcra készítet és önámítás nélkül, világosan hirdeti, hogy a nemzetnek, ha élni akar, a maga életét kell élnie, hogy egyetemes értékű emberi életet kell a maga módján termelnie, s hogy saját vezetését csak saját legértékesebb szellemű és jellemű fiaira kell bízni.”

1 tudomány és társadalom

*

A veszített háború után, a trianoni döntéssel új helyzetbe sodort erdélyi magyarság egy része, mintegy kétszázézer személy – kényszerből vagy önként – a távozás, a menekvés, a szülőföldtől történő fájdalmas elszakadás útját választotta. Az Erdélyben maradtaknak, „a nemzetnek, ha élni akar”, meg kellett találnia a megmaradás, az identitásőrzés, a fejlődés cselekvő realitását generáló életlehetőségeket. Erre nyújtott távlatos programot a Kós Károly, Paál Árpád, Zágoni István által írott *Kiáltó Szó* (1920), amely Kós Károly visszaemlékezése szerint, „az impériumváltozás valóságának tudomásulvételével egyidejűleg bejelentette a Romániához csatolt magyarság igényét a maga emberi és nemzettársadalmi életjogának elismertetésére és megvalósítására”. A passzivitás, az elzárkózás falait kívánták lerombolni, Erdély, Bánság, Körösvidék és Máramaros ezeresztendős magyarságát felrázni: „Ébredj kétesztendős álmodból, szemedet nyisd ki; nézz széjjel és állj az új életben tusakodni kívánók közé! (...) ...építenünk kell, szervezkedjünk hát a munkára.” E törekvés ideológiája lett a transzszilvanizmus, az erdélyi szellem meghirdetése, kimunkálása, melyet, a politikai önszervezkedésen túl, az erdélyi irodalom jelesei vállaltak fel és valósítottak meg. Az Erdélyi Szépművés Céh kiadványait, a Kemény János báró által kezdeményezett marosvécsi írótalálkozók, az *Erdélyi Helikon* irodalmi lap, a Kuncz Aladár által kezdeményezett „vallani és vállalni” vita, az Erdélyi Fialatok megújító szellemisége, a Vásárhelyi Találkozó... mind-mind ennek a szolgálatában álltak.

A szellemi értékteremtés és -őrzés folyamatában számottevő részt vállalt Makkai Sándor, aki előadásaival, tanulmányaival maga is kereste a kibontakozás lehetséges útjait. „A kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánus, egy egyetemesebb emberi szellemiség, egy a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére.” (*Közönség és irodalom*, 1929) Tanításának lényegére utalnak az alábbi gondolatok is: „...kritikai nemzetszeretetre, tehát nemzeti bűnismertetre és átértékelésre van szükségünk múltunk, szellemiségünk minden vonatkozásában ahhoz, hogy az elveszített földi impériumot lélekben és igazságban való impériummal tudjuk pótolni s a kis nemzetek és a többségi nemzetdarabnak egyedül lehető úton, a lelki és műveltségbeli nagyság útján vívjuk ki létjogunkat és igazságunkat a világ ítélőszéke előtt.”

Már az Ady tanulmányban megírta, megfogalmazta: „a magyarságnak mássá, újjá kell lennie”. Miként és hogyan valósulhat ez meg? Az utak, módok keresésében jelentős szerepet szántak az erdélyi történelmi múlt megidézésének. Volt miből meríteniük, hisz a transzszilván tudat történelmi időkre tekintett vissza: Erdély már Szent István király korában sajátos státust élvező vajdaságként, valamiféle autonómiát élvező provinciaként tartozott a magyar királyi jogar alá. A történelem alapot és támpontokat nyújtott a kisebbségbe sodort erdélyi magyarság önépítéséhez, identitásának, hagyományainak, kultúrájának, intézményrendszerének őrzéséhez, a kezdetektől sován, beolvasztó gyűlöletpolitikát hirdető és gyakorló román hatalommal szemben.

Ilyen szándékkal idézte meg Makkai Sándor a nagy erdélyi fejedelem, Bethlen Gábor személyiségét, lelki arcát az *Egyedül* (1929) című írásában. Az 1541-től – „két pogány közt egy hazában” élő erdélyi, partiumi és felső-magyarországi magyarság – százötven éven át több-kevesebb sikerrel megvalósított/megőrzött önállóság emblematisztikus személyisége volt „a Nagy Fejedelem”, akiben „a halálra ítélt magyar nemzet életosztőne

testesült meg”. Életútjának, tetteinek mélyreható elemzése során kimutatja „az építő, a szolgáló lángelme”, „a vasból kovácsolt törhetetlen jellem”, „az ország-alkotó géniusz” cselekedeteinek indítékait, mozgató rugóit, azt a személyiséget, aki „egyéni életét nem tudta soha a közügytől elválasztva szemlélni, viszont a közügyet sem képes másképp nézni, mint saját ügyének”. Külön hangsúlyozza Bethlen Gábor kultúrateremtő munkáját, akadémia-teremtő kezdeményezését. Benne a „leverhetetlen magyar életerő biztató fénye” ragyogott fel Erdély szellemi égboltján. Ő, aki „a magyar természet és lélek legjobb tulajdonságainak hordozója lett”, felismerte Bécs nemtelen szándékát: „a magyar lelket, a sajátos és öncélú magyar lételemet semmisítené meg”. Kora olvasójának nem volt nehéz e szavakban felismerni mily nagy előd útján kell járnia, mily életcélokot kell maga elé tűznie, mily veszedelmekkel kell szembenéznie és küzdenie ahhoz, hogy megmaradhasson. Erő, Sors, Lélek – az írás alcímei iránytűként szolgáltak Makkai kortársai számára.

De e meggondolkoztató, önvizsgálatra serkentő írás folytatást kívánt, bővebb kifejtését a jelen parancsainak. Ehhez akart támpontokat, tájékozódást segítő szegletköveket kínálni a *Magunk revíziója* (1931) című terjedelmes esszéjében, amely – a kiváló Makkai-kutató: ifjú Fekete Károly szavait idézve – „a kisebbségi sors láttelele”-ként állt kortársai előtt.

A Kós Károly nevével fémjelzett *Kiáltó Szó* gyakorlatias szellemiségével szemben Makkai Sándor más utakon halad. Az erdélyiek sorsképletét nagyobb, tágabb összefüggésbe helyezve teszi vizsgálata tárgyává: „A mai világhelyzet, az emberiségnek ez a legnagyobb válsága viharos erővel kényszeríti a lelkeket életük gyökérig menő revíziójára.” Ő tehát a lélek revíziójára, a nemzeti öntudat gyökeres újraértelmezésére gondol. „Az erdélyi magyarság első és legfontosabb feladata a múlttól alkotott felfogásának olyan revíziója, amely kizárja az életellenes előítéleteket s az önvédelemnek és az önállításnak egészséges formáját teremti meg.” Végleg le kell számolni a makacs elzárkózás politikájával, gyakorlatával, lélekben és igazságban kell kiépítenünk, létrehozunk a magunk kisebbségi impériumát. A csodavárás, a megalkuvó előítélet, balsorsunk okait csak külső okokban kereső és látó magaratás helyett az élet igazságának a felismerésére inti és szólítja kortársait. Szent István, IV. Béla, Bethlen Gábor, Széchenyi István – „a nemzet megújuló életét jelentő nemzeti hősök” – példájával buzdít önvizsgálatra, cselekvésre. „... az erdélyi magyarságnak a magyar örökségben gyökerező és azon felépülő, de önálló szellemi életet kell kifejlesztenie, amely öntudatosan keresi és munkálja az egyetemesen emberi értékeket.” Lelki egységet, szervezetséget, összefogást hirdet, erkölcsi felelősséget és jóakaratot, a szeretet isteni parancsának tiszteletben tartását, közös és arányos áldozathozatalt az egyházak és az oktatási intézmények fenntartásához, megőrzéséhez. Szavainak tanító és egyházvezető szolgálata adott szilárd hátteret és hitelt. Pár évvel később – a kortársak szemében – ez a hitelt, ez az életakarát és tanítást rendült meg abban a személyes döntésben, hogy lemond püspöki székéről és elfogadva a debreceni teológia meghívását, áttelepül Magyarországra. A hír valósággal sokkolta Erdély magyar társadalmát, azt követően hatalmas sajtópolémia bontakozott ki. A Makkai-vita lángja az addiginál is magasabbra csapott a *Nem lehet* című, a budapesti *Láthatár* folyóirat 1937. évi 2. számában közölt cikk nyomán, amelynek írója, életének személyes, megszenvedett tanulságaként, a kisebbségi életet létparadoxonként tételezi.

A nemzetiségi kérdés megoldását keresők általában politikai szempontok és kritériumok alapján közelítenek a témához. Makkai Sándor más utat választ: „én ez alkalommal nem politikai szempontból nézem azt a kérdést, amellyel foglalkozni kívánok, hanem a legmé-

1 Tudomány és társadalom

lyebb gyökerében: a humánus sorsát illetően”. Meglátása, tapasztalata szerint az előbbi út – a bonyolódó „társadalmi, jogi és kulturális viszonylatok” miatt – nem járható, mivel „a kérdés megoldásának igazi emberi lehetőségei: a belátás és a méltányosság is mindinkább hátrébe szorulnak”. Következésképp: „a kisebbségi kérdés megoldhatatlan... (...) nem tudom elképzelni a kisebbségi életnek semmiféle emberhez méltó elrendezését, mert magát a kisebbségi »kategóriát« tartom emberhez méltatlannak és emberileg lehetetlennek”. A korábban fellángoló nacionalizmusok, barna és vörös színnel mázolt diktatúrákban a kisebbségi sors „elvileg és lényegileg is lehetetlenné és tarthatatlanná vált (...) az ember csak a saját nemzeti közösségében érezheti és teheti magát emberré”. Azt maga is tudja, hogy a kisebbségi lét nem máról holnapra válik lehetetlenné, „hiszen szolgáskorban, lefokozott életformák között hosszú időig el lehet tengődni, de nem lehet fejlődésképes nemzeti életet élni, ez pedig az új Európában annyit jelent, hogy nem lehet embernek lenni. (...) legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert merőben ellenkezik az emberi méltósággal, és ez az, amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűnie és nem lehetne elhordoznia.” Fölveti a megcsönkített, meggyengített anyaország felelősségét is, főleg azon polgáraiét, akik „a nemzeti élet teljességét élhetik, nem tudják átérezni annak hiányát”, mert „akik nem élhetik azt, azok sokszor maguk sem tudnak számot adni maguknak arról, hogy mi az, aminek hiányában szenvednek és sorvadnak” elszakított, elcsatolt magyar nemzeti közösségek milliói. (Lásd: 2004. december 5. – M. J.)

Elismeréssel szól a kisebbség szellemi és erkölcsi heroikus küzdelméről, de ismételtlen kijelenti: önmagukban, távlatokban gondolkodva esélytelenek. Következtetése máig ható tanulságokat hordoz: „Mindezek és az el nem mondottak pedig egyáltalán nem magát a kisebbséget vádolják, hanem ma még meg nem érett vádat emelnek annak a világnak a lelkiismerete ellen, amely elég könnyelmű vagy elég gonosz volt ahhoz, hogy egy nagy történelmi hivatást betöltött és Európa egyensúlyát biztosító nemzetet úgy dobáljon szét, hogy annak tagjai lassan, de biztosan elvérezzenek és szétmálljanak. (...) A mi kisebbségbe jutott véreink, idegen nacionalizmusok testében, legnemesebb életcéljuk szerint tétlenségre kárhoztatva, mellőzve, teljesen ártatlanul és méltatlanul lenézve, emberi méltóságukban szenvednek olyan kibeszélhetetlen sérelmet, amely a világtörténelem e leg-sötétebb korszakának valamikor rettenetes ítéletévé fog válni.” Ezzel ezt az igen súlyos kérdést kiemelte a maga által megélt erdélyi közegből és általános emberi, mondhatjuk, univerzális, egyetemes sorsproblémaként tárta kortársai elé.

Makkai Sándor írása Erdélyben és az anyaországban is hatalmas vihart kavart. A korabeli vita anyagát a Héttorony Könyvkiadó által 1989-ben megjelentetett kötet – *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája* – tette hozzáférhetővé a későbbi nemzedékek számára. Ennek, mintegy „folytatása” a marosvásárhelyi Mentor kiadónál megjelent kötet – *Lehet – nem lehet. Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)* –, amelyben fél századdal későbbi erdélyi kiváló szellemi személyiségek gondolják tovább a kisebbségi létértelmezéseket. A közelmúlt és a jelen tanulságait, tapasztalatait és következtetéseit hordozó hozzászólásokból a kiváló kovásznai filozófus és tanár, Fábíán Ernő (1934–2001) tanulmányából – *Amiért nem lehet és a lehetőség* – a Makkai Sándoréval összecsengő néhány gondolatot: „A nemzeti öntudat Európájában a kisebbségi lét nemcsak gyakorlatilag, hanem elvileg és lényegileg is tarthatatlan.” Az indoklás sem marad el. „A totális rendszerben a nemzeti kisebbségek – az átkeresztelve »egyenjogúsított« nemzetiségek – kiszorulnak a

döntéshozatalból. Minden döntés, intézkedés, még azok is, melyek őket érintik, nélkülük történik. Olyan alattvalók, akiknek egyetlen kötelességük az engedelmesség – virtuális lelkesedéssel színezve.” Makkai Sándor írása – Fábíán Ernő szerint – „A *Nem lehet* az »erdélyi gondolat« revíziója is. Ebben az értelemben – ha nyelviileg idegenül is hangzik – a revízió revíziója”, azaz felülbírálása mindannak, amit a *Magunk revíziójában* még oly magabiztosan és hittel megfogalmazott. Hogy mennyire volt igaza arra az utóbbi évtizedekben az elszakított területeken bekövetkezett súlyos demográfiai, népesedési apadás jelzi a legszemléletesebben: Erdély, a Felvidék, a Délvidék, Kárpátalja magyarságának a közel száz évvel ezelőtt megkezdődött, napjainkban is folytatódó kivándorlása, feltartóztathatatlan processzusa.

Makkai Sándor maga is magányos, sorstépte magyar fa lett. Gyökerei mélyen fúródtak Erdély talajába, de az idők vihara lelket szikkasztó nyara, lelket dermesztő tele erősebb lett, mint a gyökér, melyet a zord széljárás kiszakított a szülőföld talajából. A tudós professzor és az egyházat felelősséggel kormányzó püspök is csak ember volt, akit legyűrt az idő. Ennek folyamatát képezik le, más eszközökkel, a szellem más útjain járva: a szépirodalom elvontabb, a súlyos tanulságokat, tapasztalatokat más-más dimenzóba transzponálva.

„Költő akartam lenni”

Az ifjú teológust is megérintette a Múza szele, személyes kötődésű költeményeit *Számadás* címen kötetbe foglalva is megjelentette, 1912-ben. Szerelem, halál, zsánerképek, vallásos, bibliai ihletésű költemények alkotják azt a témakört, amely bennük megfogalmazódik, a századfordulóra jellemző nép-nemzeti irodalmi irányzat stílus eszközeivel. Bennük nyoma sincs az Ady Endre által fémjelzett költői forradalomnak, a *Nyugat* által képviselt új irányzatnak. Az önmagával szemben oly szigorú ifjú felismerhette, hogy ez az út számára nem járható. Az 1944-ben írott önéletrajzában, amelyre fentebb többször hivatkoztunk, erre a döntésre is találunk autentikus magyarázatot: „Hét esztendeig nem foglalkoztam azután szépirodalommal s egészen rendkívüli körülményeknek kellett jönniük, hogy a nemzeti szolgálat egyik módjaként, ismét a tintásüvegbe mártsam tollamat.” Ez a hét esztendő átívelte a háborút, új történelmi helyzetet teremtett: Magyarország feldarabolásával Erdély román uralom alá került. Az erdélyi magyarság identitásának őrzése, a megváltozott körülményeivel való szembenézés hivatása és felelőssége, egy új életstratégia kidolgozása az írók vállára nehezedett. Az otthon maradtak – Reményik Sándor, Áprily Lajos, Berde Mária, Karácsony Benő, Tabéry Géza, Tompa László – mellé felsorakoztak a hazatérők – Kós Károly, Benedek Elek, Kuncz Aladár, Tamási Áron, Bánffy Miklós – s együtt teremtik meg, dolgozzák ki a transzszilvanizmus ideológiáját, műveikkel is e cél szolgálatába szegődnek. E törekvést teszi magáévá Makkai Sándor is: „Mi önmagában és önmagáért is helytálló erdélyi magyar irodalmat szerettünk volna kisarjasztani és gyümölcsöztetni az eddig annyira mellőzött »vidék kemény talajából«”. Prózaí alkotásaival, tanulmányaival, Makkai Sándor is e törekvések megvalósítóinak hadrendjébe áll: „...ezt a munkát szolgálatom egyik részének és módjának tekintettem”. Ennek első gyümölcse a *Holttenger* című regény, melyben a Vajdakamaráson eltöltött papi szolgálat esztendéi és a világháború, valamint az azt követő impériumváltozás előszele testesül meg. A sáros, elzárt, kultúrájában és életvitelében visszamaradt mezőségi falu, Virágos megrázó kor- és kórképét, megrendítő példázatát adja egy valamikor színmagyar

1 Tudomány és társadalom

lakosságú vidék sorvadásának, szórványosodásának. Dr. Katona László tiszteletes úr lélek- és társadalomépítő álmokkal lép a kicsiny falu szószékére, de csakhamar szembe találja magát a szegénység, a nincstelenség, a babonák világával, a még mindig meglévő feudális viszonyokkal, a szegénység fölött basáskodó, helyzetükkel visszaélő, a kiszolgáltatottakat lenéző gazdatisztekkel, hivatalnokokkal, a tagosítást ellenző, birtokához az ősiség jogán ragaszkodó gróffal. Idézzük csak a főszolgabíró szavait: „Legnagyobb baj ezzel a néhány magyar faluval van, itt Mezővásár körül. Ezek többnyire paraszti sorba süllyedt kurtanemesek ivadékai. Nem akarnak cselédkedni. A román parasztsággal félsz annyi baj sincs. Alázatosak, engedelmesek, igénytelenek.” Mindeközben pópáik vezényletével már egy új világ, a maguk, az eljövendő román impérium előkészítésére szervezkednek.

Katona László úgy érzi, ő a szószéken túl is felelősséggel tartozik a rábízottakért. Tagosítási elgondolásai, hitelszövetkezet-alapítási szándéka, a szellemi felemelkedést, a maradiságot leküzdő álmai sorra elbuknak a maradi gondolkodás és a prikulicsok képzeletvilágában megrekedt falu ellenállása miatt. Törekvésében vigasza és támogatója a tanítónő, Edit kisasszony. A köztük szövődő érzelmi kapcsolat szerelemmé érik, erőt s buzdítást ad Lászlónak. A falut elöntő gyilkos járvány idején, dacolva a falu ellenséges viszonyulásával, értük cselekszik, fellármázza az egészségügyi hatóságokat a sok emberéletet elragadó kór megfékezéséért. A falu ezt az önmaga elleni támadásnak minősíti, egyöntetűen szembefordul papjával, ami végleg ellehetetleníti lelkési szolgálatának folytatását. A holttenger a mozdulatlanság, a sárba ragadottság metaforája, a Mezőség eljövendő sorsának tragikus vízióját vetíti elénk.

Következő kötete – *Megszólnak a kövek* (1925) – elbeszéléseket tartalmaz. A tematikájában változatos írások – Bethlen Gábor és a borissza fejedelemjelölt és I. Apafi Mihály kora, Apáczai Csere János kedvezőtlen fogadtatása, a sorvadó falusi egyházközség megmaradásért való küzdelem, a kollégiumi emlékek, képzeletbeli allegorikus személyek küzdelme, a megőrült banki tisztviselő tragédiája... – jobbára az írói fantázia termékei. Makkai Sándor írói hírnevét az Erdélyi Szépmíves Céh által 1926-ban kiadott *Ördögszékér* című történelmi regénye alapozta meg. Tárgya, cselekménye a XVII. század Erdélyébe vezet vissza bennünket, a Báthoriak, Bethlen Gábor fejedelemségének korába. A regény központi alakjai: Báthory Anna és Báthory Gábor – „két tüzes párdúc”, két fékezhetetlen „farkaskölyök”, kiknek sorsa az erkölcsi romlás. Bűneik – a kor hite és képzeletvilága szerint – kihat a társadalomra is, végveszedelemben sodorja a Bocskayt követő megszilárdulási folyamatot. A romlás folyamatában Bethlen Gábor jelentené a hathatós féket, de az ő erkölcsi szilárdsága, tisztasága nem fogadhatja el Anna felkínált kezét, szerelmét. A testvérpáron végzetes billogként marad rajta a testvérszerelem legendája. A veszedelemben sodródó kormányzás Gábor fejedelem meggyilkolásával zárul s kerül a mindig higgadt, kiváló diplomáciai érzékkel bíró Bethlen Gábor kezébe, kinek uralkodása Erdélyt Tündérkertté, önállóságát megőrző fejedelemséggé változtatja. A regény mintegy példázata a *Magunk revíziója* című könyvében oly nagy hangsúlyt nyert erkölcsi megigazulás szükségességének, a Jó és a Rossz küzdelmének.

E saját korában vitatott, de nagy sikerű regénye mintegy szimbolizálja Makkai Sándor történelmi ihletésű szépprózai műveinek sorozatát, amelyekben testet öltenek az *Egyéniség vára* című elbeszélésének hősei példázta eszmények: Öntudat király, Hit királyné, Hűség, Szelídség, Irgalmasság, Szeretet, Értelem és Akarat, illetve mindennek az ellenpólusai:

Önzés, Kapzsiság, Érzékiség, Mohóság, Kéjvágy, azon erkölcsi, humán jellemvonások, amelyek magyar történelmünket jó vagy rossz irányba terelték: *Ágnes* (1928), *Táltos király* (1934), *Sárga vihar* (1934), *Magyarok csillaga* (1937), *Élet fejedelme* (1939), *Mi, Ernyeiek* (1940), *Szép kísértet* (1942), *Szabad vagy!* (1943) Az egy percig sem kétséges, hogy Makkai Sándor kiknek a pártján áll: azokén, akik a nemzet egységét, felvirágoztatását, védelmét szolgálják, mindvégig és minden esetben a *Magunk revíziója* című munkájának szellemisége jegyében. Gondolkodásunk, magatartásunk csírái mindig belülről fakadnak. Az ő történelmi hősei – lengjenek ki bár pozitív vagy negatív irányba – ugyane morális töltetű küzdelmet folytatják, egymás ellenében vagy önnön lelkükben. A regényekben, tanulmányai szellemiségéhez hasonlatosan „a magyar lelki egység és testvértársadalom kialakítását kívántam szolgálni, melyhez értékes tanulságokat s megedzett képességeket adhat a szétszakítotttság tüzes vihara is”.

Kora anyaországi és erdélyi elismeréseit mellőzve idézünk két újabb munkából, amely beszédesen jelzi a mai irodalmi kánon pálfordulását a konzervatív beállítottságú íróval szemben: „Mint közíró, mint elbeszélő és regényíró erkölcsi támpontokat épített ki az erdélyi magyar irodalom megújhodása számára.” (*Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* BE jelzettel szignált címszavából, 1994) „Makkai mint regényíró nemzetnevelőként lépett fel, az erdélyi magyarság önismeretét és helytállását kívánta biztosabb alapokra helyezni, ennek az erkölcsi jellegű feladatvállalásnak az eszközét látta abban a nemzeti önvizsgálatban és önkritikában, amelyet Ady költészetében ismert fel.” (Pomogáts Béla: *Magyar irodalom Erdélyben 1918–1944*. 2008)

Makkai Sándor ugyan elhagyta a kisebbségi sorsban sínylődő Erdélyt, de amint senkinek sem jut eszébe az évekkel korábban eltávozott Áprily Lajos erdélyiségét kétségbe vonni, úgy nem tehetjük vele sem. Akinek mégis eszébe jutna, ajánljuk, olvasson bele az *Örök Erdély* című könyvecskébe – könnyen hozzáférhető a Magyar Elektronikus Könyvtárban – benne tetten érheti azt a mély lírai telítettségű személyi kötődést, amely őt a Maros folyóhoz, Nagyenyedhez, Kolozsvárhoz, Sepsiszentgyörgyhez fűzte.

Nem zárhatjuk a Makkai Sándor személyiségét megidéző sorainkat anélkül, hogy ne utalnánk kultuszának ébredésére. Ifjú Fekete Károly, a debreceni Református Teológiai Akadémia rektora – akit ez év elején választottak meg a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökévé – Makkai Sándor személyét „egyházunk egyik ébresztője”-ként aposztrofálja; 2011-ben Kolozsváron kiállítás keretében emlékeztek a nagy teológusra, püspökre. A Csíkszeredában 1998-ban, a Pro-Print Könyvkiadó által kiadott *Magunk revíziója* elé írott, rendkívüli bibliográfiai hitelességgel elénk tárt Pályakép – *A kisebbségi Létparadoxon tusája Makkai Sándorral* – szerzője, Ifj. Fekete Károly immár minden előítélettől mentes elemzésével kijelöli Makkai Sándor helyét a romániai magyar és az egyetemes magyar kultúra Panteonjában, mintegy posztumusz kárpótolva őt, hogy a Jánosházy György által szerkesztett *Erdélyi Panteon* (Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001) harmadik kötetében neki nem jutott hely.

Tanulmányunk címadó szavait a *Példabeszédek* könyvből kölcsönöztük, aligha találunk ennél kifejezőbb, Makkai Sándor életét és munkásságát megidéző írásunknak jobb, találóbb címet. Legyen áldott emléke, őrizzük és tiszteljük őt legkiválóbb elődeink sorában!

Máté László

Nyelvművelés – nyelvvédelem – nyelvmentés

Immár 46. alkalommal jövünk itt össze Kassán, hogy legféltehetőbb kincsünkről, az anyanyelvünkről folytassunk eszmecserét. Húsz, esetleg harminc, illetve negyven évvel ezelőtt az „összejöttünk” helyett inkább az „összesereglettünk” szó jött volna a nyelvemre, mert közösségünk legnagyobb nyelvművelő rendezvényére régebben összesereglett értelmiségünk színe-java: Pozsonytól – Nagykaposig.

Nem tudom, ki hogyan van vele, de én az utóbbi időben szorongva jövök a Kazinczy Napokra, és hasonló aggodalmakról beszélt már más résztvevő is: Vajon leszünk-e elegenden? Megfelelünk-e az alapítók és az önmagunk által megfogalmazott igényeknek? Igen, mert az utóbbiakban szorongásos időket élünk... Szorong a magyar pedagógus, hogy lesz-e elég gyermek az osztályában; a magyar iskolaigazgató, hogy megmarad-e az iskola; a magyar párt, hogy elérje-e a parlamenti küszöb átlépéséhez szükséges szavazatokat; a magyar színház igazgatója, hogy lesz-e elég bérletes; a magyar egyházközösségeink, hogy kell-e még magyar mise-istentisztelet; a magyar lapok és folyóiratok szerkesztői, hogy lesz-e elég előfizető; a magyar kiadók munkatársai, hogy lesz-e elég olvasó? És mindnyájan rettegünk a következő népszámlálástól: mennyivel leszünk ismét kevesebben, látva a sorok szembe-tűnő fogyatkozását, illetve az etnikai határok újabb bedőléseit?!

A szorongások ideje: lehetőség – és kötelesség! – helyzetünk racionális felmérésére és elemzésére. Mivel pedig a nyelv elsősorban az emberi kapcsolatokban realizálódik (de gondoljunk itt Márai Sándorra, aki magyarul hallgatott!), anyanyelvünkön kívül szólni kell közösségi és társadalmi dolgainkról is. Napnál világosabb: ha egy közösség összefog, nagyobb az esély a megmaradásra!

Kazinczy Napok – nyelvművelés, nyelvvédelem

A Kazinczy Napok közel ötven évvel ezelőtt – akár korábban az *Új Szó*, Csemadok, *Irodalmi Szemle* és egyéb kezdeményezés kisebbségi térfelünkön – Fábry Zoltán gondolatával indultak. „Mert kevesen vagyunk, és oldott kévét kell összetartanunk!” – szözl az intése, akinek szellemi, erkölcsi és tárgyi hagyatéka az utóbbi negyedszázadban lassan ebek harmincadjára került.

A Kazinczy Napok elsődleges küldetése: anyanyelvünk és nyelvi hagyományaink ápolása, vagyis maga a nyelvművelés. A névadó intelméhez – „Jót s jól!” – társultak a további kritériumok: igényesség, minőség, tudományosság, s ezek szellemében beindult egy csodálatos nyüzsgés, céltudatos munkálkodás anyanyelvünk portájának a karbantartására. Tanulmányok, nyelvművelő cikkek jelentek meg; megindult a nyelvjárások, a földrajzi nevek gyűjtése és kiadványok megjelentetése. Tematikus tanácskozások keretében sor került nyelvhasználatunk egy-egy szegmensének a megvizsgálására: az iskolai anyanyelvi oktatás, a sajtó

nyelvének, a színházi beszéd, a szakszavak s ezen belül a jogi nyelv aktuális kérdéseinek a megvitatására, és más területek gondos felmérésére és elemzésére.

A hatalom nyelvünk gúzsbakötésére tett intézkedései folytán a nyelvművelés mellé egyre gyakrabban került a nyelvvédelem. Különösen aktuális volt ez a magyar iskolák ellen tervezett és foganatosított intézkedések miatt; a névhasználat (személyi és földrajzi) állandó megnyirbálására elfogadott intézkedések, és egyéb anyanyelvünket diszkrimináló lépések miatt.

Érdekesen alakult a Kazinczy Napok időpontja. Ősszel indult, majd tavaszra került. A három évvel később induló Fábry Napok kapcsán létrejött egy kőbe vésett szabály: Kazinczy Napok tavasszal, Fábry Napok – ősszel. Különösen aktuális lett akkor, amikor – magyarországi mintára – az országos kiejtési versenyre a Kazinczy Napok keretében került sor. Ennek következtében a nyolcvanas években és a kilencvenes évek elején Kassa lett a (cseh)szlovákiai magyar nyelvművelés fellegvára. Az őszi és tavaszi terminusok vitáját eldöntheti a Magyar Nyelv Napja (november 13.) törvénybe iktatása. Az azonban elfogadhatatlan, hogy a Kazinczy és Fábry Napok egyazon időpontban kerüljön megrendezésre, amint erre már az előző években volt példa.

A kassai helyszín váltakozott: a Csemadok épülete, a Thália Színház, a Slovan-szálló, majd hosszú ideig a kezdetben munkásszállónak tervezett Hutník-szálló lett otthona. Az utóbbiból tulajdonosváltással és felújítással Yasmin-szálló lett, de egyszeri próbálkozás után bebizonyosodott, hogy a kisebbségi kultúrák stabil és átlátható támogatottságának a hiánya miatt – 10 év kormányzati jelenlétünk mellett! – nincs esélyünk oda visszakerülni – bejutni. Egy időpontot is aktuális az idén megemlíteni. 20 évvel ezelőtt – a meciarista téboly tobzódásának az idejében – sikerült Kassán, a Fő utcán leleplezni Kazinczy Ferenc emléktábláját, Bartusz György szobrászművész alkotását. A neves szobrászművész elkészített egy Kazinczy-emlékplakettet is, amit mindenki megkapott, aki támogatta a közadakozásból felállított fontos emlékhelyet. S az is a krónikához tartozik, hogy Löffler Béla szobrászművész nevével Klárikával többször részt vett a Kazinczy Napok tanácskozásain. Egy inspiráló együttlét után elkészítette Kazinczy-plakettjét, amelyet a későbbiekben az országos kiejtési verseny győztesei kaptak meg. Löffler Béla – híven mecénási vénájához – minden évben térítésmentesen készítette el a márványlapra helyezett emléklakettet.

Közeledik a Kazinczy Napok 50. évfordulója (2017). A jubileum az eddigi tapasztalatok és eredmények számbavételére kötelez, egyben a nyelvművelés, nyelvvédelem stratégiájának a kiegészítésére, többek között a nyelvmentés időszerű formáinak a kimunkálása terén.

Kassa – otthonatlan otthon

A Kazinczy Napok helyszíne a kezdeményezők és elindítók – Csemadok, Batsányi Kör – szerint Kassa lett. Az a város, amely a magyar történelem, irodalom, színjátszás, újságírás, képzőművészet és kultúránk egyéb területein is évszázadokon át fontos szereppel bírt. Az is elvitathatatlan, hogy Kassa a Magyar Királyság alatt lett a Kárpát-medence jelentős települése, mesterséges felduzzasztása a múlt század hatvanas- hetvenes éveiben mindenki számára nyilvánvaló szándékkal történt. A város mellett szót a kassai triász – Kazinczy Ferenc, Batsányi János, Baróti Szabó Dávid – itteni tevékenysége, és az első irodalmi folyóirat, a *Magyar Museum*.

A huszadik század kataklizmái megroppantották a kassai magyar közösséget, különösen a második világháborút követő masszív magyarellenesség, aminek máig ható követ-

1 tudomány és társadalom

kezményei vannak. Nem alaptalanul jegyezte le titkos naplójában Fábry Zoltán: „Košice megtagadta Kassát.” A magyar nyelv kassai helyzetét látva az embernek az az érzése, hogy anyanyelvünk egyre otthontalanabb sorsra jut a városban. Mert ha még maradék intézményeinkben (óvoda, iskolák, színház), civil szervezeteinkben, közöttük a Csemadokban, nyugdíjas klubokban, gyarapodó elektronikus honlapokban ott is vagyunk, a város életében a magyar nyelvnek marginális szerep jut.

Példa erre Kassa Európa Kulturális Fővárosa 2013 programsorozat, amely – szemrebbetés nélkül kimondhatjuk – a magyartalanítás jegyében zajlott. A magyar kultúra jelenlétét részben pótolták a Kassai Magyar Főkonzulátus által szervezett rendezvények, de ezek nem feleltették a város adósságát. A város kiadványairól is sokat lehetne beszélni, egyedüli kivételként említhető ez előző városvezetés által kiadott szlovák-magyar Márai-kötet. (*Košický meštan Márai – Márai, a kassai polgár*) Vannak azonban kiadványok, ahol a magyar nyelv 4, 5, esetleg a 6. helyen áll, általában a szlovák nyelv és a 3, illetve 4 világnyelv után. De már olyasmivel is találkoztam, hogy a lengyel nyelv, illetve a román is megelőzte a magyart! Ismerem a jelenlegi nyelvtörvény diszkriminatív paragrafusait, egy második nyelv használatának a kritériumait, mégis azt mondom, ha Kassán nem a második nyelv a magyar, akkor – József Attilával szabadon – „meggörbül a világ gyémánttengelye”, de ha az nem is, a demokrácia gyémánttengelye mindenképpen.

Szeretnék egy friss tapasztalattal szolgálni. A napokban az egyik mobilszolgáltatónál kísérőként jártam. Az ajánlatokat böngészve felfedeztem, hogy a szolgáltatásaikat szlovák, angol és magyar (!) nyelven hirdetik. Harmadik helyen a magyar! Gondoltam, próbát teszek. Az egyik csinos munkatárshoz magyarul fordultam, aki jócskán meglepődött, de rövid szünet után szlovákul közölte, hogy ő ugyan nem tud magyarul, de rögtön megkéri a kolléganőjét. És megkérte a kolléganőjét, és az beszélt magyarul!

Kassáról gyakran elhangzik, hogy a tolerancia városa, különösen a jelenlegi városvezetés részéről. Számomra jobban hangzana valahogy így: Mit tesz a város vezetése azért, hogy Kelet-Szlovákia metropolisza valóban a tolerancia városa legyen? Mert ha valaki azt gondolja, hogy a tolerancia az, ha mi lemondunk anyanyelvünk használatáról, az tévúton jár. Különbösen is Kassa jelenlegi vezetése adósa a város magyar közösségének!

A kassai magyarok válasza mindezekre csak az lehet, ha a közösség jobban megszervezi önmagát, személyes jelenlétével támogatja a magyar rendezvényeket, öntudatosan és magabiztosan használja anyanyelvét, ami köznapi üzenetként valahogy így hangzik: Beszéljünk Kassán többet és mindenütt magyarul!

Dermesztő népszámlálási adatok

Az utóbbi két népszámlálási eredmények számunkra riasztóak, a 2011-es pedig egyenesen dermesztő. A lélektani félmilliónál kevesebben vagyunk, leegyszerűsítve: húsz év alatt 20 százaléknyi csökkenés! Pomogáts Béla kimutatta, hogy a 20. században a Kárpát-medencében a magyarok száma több mint kétmillióval csökkent. Mostanra az is nyilvánvaló, hogy az értelmetlen háborús áldozatok mellett a legnagyobb veszteségeket az asszimiláció okozta. Csak egy mutató a sok közül: Kassa, lakosok száma: 240 688, ebből magyar: 6582, ami 2,65%!

Közösségünkben is egyre jobban terjed az erózió; az önfeladás, a szórványosodás, az „otthonmagyarok” (Fábry Zoltán meghatározása) száma. Ebben a helyzetben hiba lenne

elkendőzni a tényeket, egyenes beszédre van szükség. Olyan országban élünk, ahol törvényeket ellenünk hoznak. Már az Alaptörvény több kitétele ellenünk fogalmazódott; a nyelvtörvény, állampolgársági törvény és különféle kormányrendeletek minket vesznek célkeresztbe. Ma is érvényes Fábry Zoltán intelme: „Nem elég csak titokban helyteleníteni a zsarnokságot, de nyíltan szót is kell emelni ellene!” Mert zsarnokság nemcsak a diktatúrákban van, kifinomult, ravasz formái a mai napig élnek és léteznek. Alapvető gond: helyzetünk a mai napig nincs rendezve! Volt egy próbálkozás, az 1968. évi 144. számú nemzetiségi alkotmánytörvény, amit már jóváhagyása után meghamisítottak, később elszabotálták, elhallgatták. Azóta számottevő kezdeményezés nem történt, pedig már huszonöt éve, hogy megtörtént a rendszerváltás.

Azt, hogy a probléma komoly, jelzik a magyar kormány utóbbi intézkedései is. Ebből néhány: Magyar Nyelv Napja – 2011, Nemzetstratégiai Kutatóintézet – 2012, Magyar Nyelvstratégiai Intézet – 2014. Hatékonyságukat majd az idő és az eredmények igazolhatják. Nem éppen szerencsés, hogy miközben új intézmények létesülnek, a közel fél évszázada eredményes tevékenységet folytató Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (Anyanyelvi Konferencia) tevékenysége ellehetetlenült, mert a fent említett intézmények költségvetéséhez viszonyított morzsányi támogatását is megvonták. Az sem szerencsés, hogy a nyelvszolgálatot vállalókat szeretem és nemszeretem emberekre csoportosítják.

Identitáserősítés – nyelvmentés

Aktuális a kérdésfeltevés: Mi a teendő a globalizáció cunamija okozta kaotikus állapotok közepette, amikor az értékek relativizálódnak, és a tömegkultúrával szemben vesztesre áll a magas kultúra? És tegyük hozzá még: a nagy nemzetek nyelvével szemben a kisebb nemzetek (közösségek) nyelve is? Fábry Zoltán a hagyományok feladását és az anyanyelv elárulását tartja a legnagyobb bűnnek. A „janicsárnevelés” nemcsak az Oszmán Birodalmat jellemezte, itt van közöttünk, amikor az itteni magyar szülők több mint egyharmada önként, lelkesen (megtévesztve?, kényszerből?) gyermekét szlovák iskolába írattja. Tudjuk és egyre többet hangsúlyozzuk is: az anyanyelv az identitás alapja, és a nemzeti öntudat nemzeti önismereten alapszik. Ebből nyilvánvaló, hogy anyanyelvi és identitáserősítő programokra van szükségünk. Valahogy úgy, hogy az anyanyelvhez való viszony alapvető éleletszükséglet legyen, ahogyan Márai megfogalmazta: „Magyarnak lenni nem állapot, hanem feladat és hivatás”, mert – szintén az ő megfogalmazásában: „Nincs más haza csak az anyanyelv”. Ehhez közeli az Illyés Gyula által megfogalmazott „haza a magasban” összetartozás gondolata. Aktuális lenne felújítani a magyar szervezkedés ősi módszerét, a tizedesek rendszerét, az egymássegítés magyarság által sikeresen gyakorolt módját, ahogyan ezt Egerben a fertálmesterek tevékenysége igazolja.

Valamiféle kisebbségi minimum, esetleg kisebbségi tízparancsolat megfogalmazására történtek próbálkozások nálunk és más magyar kisebbségi közösségekben. Ötven évvel ezelőtt Balogh Edgárék Kolozsvárot így próbálták ezt kicövekelni: magyar az, akinek a gyermeke magyar iskolába jár, magyar lapot járát, bérlete van a magyar színházba,... és tovább bővítve a kritériumok sorát. Fábry Zoltántól tudjuk, de személyes tapasztalataink is alátámasztják, hogy az asszimiláció útjára tért kisebbségi magyar – nyelvdebertör – érzékeny pontja anyanyelve és hagyományai feladásának a számonkérése. Mindezt ismerve azért néha mégis helyénvaló lenne Sütő Andrással köszönteni elbitangolt magyarjainkat: „Uram/Hölgyem, hogy és mint szolgál az édes anyanyelve?”

1 Tudomány és társadalom

Belső szolidaritásunkat – nyelvi, kulturális, szociális – erősítő programokra van szükségünk, amelyek a családra, a kisközösségekre, iskolákra, egyházakra, egyéb intézményekre, civil szervezetekre és egyesületekre támaszkodnak. Összetartozásunkat nem véleményegységként értelmezzük, hanem cselekvési akaratként. Helyhatósági választások előtt állunk. Eljött az ideje, hogy a polgármestereinket, képviselőinket ne aszerint értékeljük, – illetve: nem csak aszerint! –, hogy hány méter új járdát építettek, hanem az alapján is, hogy mit tettek közösségeink megerősítése, iskoláink megtartása és hagyományaink ápolása terén. A belső kohézió fluidumának megteremtése Szabó Dezső óta ismert: „Minden magyar felelős minden magyarért!”

Önbizalmunk és önbecsülésünk növeléséhez jó iránymutatók lehetnek a Kazinczy által megfogalmazott „jót s jól!”, Fábry Zoltán „vox humana”-ja és a Márai által kiparcellázott „nyelvhaza”. Mindezeket pedig keretbe fogja a Kazinczy emléktábla leleplezésénél Czine Mihály irodalomtörténész által idézett Ady üzenet: „A magyarság szükség és érték az emberiség s az emberiség csillagokhoz vezető útja számára.”

Európa, hol vagy?

Mivel tanácskozásunk témája „magyarság és európaiság”, végezetül ezzel kapcsolatban is szükségesnek tartok néhány gondolatot elmondani. Közösségünk jelesei a „vox humana” (emberi hang) szellemében mindig is európai horizontokon jártatták tekintetüket, neveztek bennünket csehszlovákiai, szlovenszkói, szlovákiai, felvidéki vagy felföldi magyaroknak. Most csak három személyt emelnék ki, akik hiteles szószólói voltak az európai összetartozásnak, az európai kultúrának. Ezek: Fábry Zoltán, Márai Sándor, Esterházy János.

Fábry Zoltán két kötete: *Hazánk, Európa*; *Európa lerablása* vallomás az európai humanizmus mellett és a földrész óvása olyan eszméktől, mint a fasizmus-nácizmus, bolsevizmus-kommunizmus. 1967-ben, 70. születésnapján, köszöntőjében Illyés Gyula így jellemezte őt: „egy klasszikus európai, egy szentszagúan hű szabadsághívő”.

Márai Sándor két kötete: *Napnyugati őrjárat*; *Európa elrablása*, de a *Kassai polgárok* című drámájában János mester intő szava is a világot látni induló fiának: „Mindig Nyugatra menj! És ne feledd soha, hogy Keletről jöttél!” – is ezt igazolja.

A mártír Esterházy János tanácskozásunk témáját már több mint háromnegyed évszázaddal ezelőtt így fogalmazta meg: „Hivatásom: magyar, küldetésem: európai.” Sajnos a hittel és hűséggel vállalt európaiságunkat sokszor érte csalódás, különösen a „hontalanság éve” (Janics Kálmán) alatt, aminek Fábry Zoltán többször is hangot adott *A vádlott megszólal* című röpiratában és titkos naplójában (*Üresjárat 1945–1948*). De Márai Sándor is keserűen jegyzi be naplójába: „A kisebbségek sorsa világszerte tragikus.” Az Esterházy János megmentésére tett kísérletek és erőfeszítések is eredménytelenek maradtak. Az európai közösség történelmi esély kontinensünknek. A mi féltékenyen élő európai polgárnak a fejlemények láttán olyan érzése támad, hogy az egész a nagy és gazdagabb országok érdekközössége, és például olyan kérdés, mint az őshonos nemzeti kisebbségek helyzete – sokszor: kiszolgáltatottsága – visszhangtalanul elvesznek a brüsszeli bürokrácia útvesztőiben. Ennek a megváltoztatásán munkálkodni nemcsak a képviselőink feladata, hanem mindnyájunké – szabad és öntudatos európai polgároké.

(Elhangzott 2014. november 7-én Kassán, a 46. Kazinczy Napok nyitó előadásaként.)

Bolvári-Takács Gábor

A Sárospataki Református Kollégium és a Magyar Tudományos Akadémia szellemi kapcsolatai

A hagyomány szerint 1531-ben alapított Sárospataki Református Kollégium fennállásának közel ötszáz éve alatt államférfiak, tudósok, irodalmárok sorát adta a magyar kultúrának. A legkiválóbb személyiségek munkásságuk javát jórészt a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként fejtették ki. Tanulmányomban megvizsgálom e két eltérő funkciójú, de a maga nemében nemzeti jelentőségű intézmény szellemi kapcsolatainak történetét. Először az Akadémia létrehozásának néhány sárospataki vonatkozású adatát tekintem át. Ezt követően szemügyre veszem azokat az akadémikusokat, akik diákként a pataki iskolában kaptak szellemi útravalót. Végül a pataki kollégiumi képzés sajátosságairól szövegek, azzal a céllal, hogy összefüggéseket keressek az oktatás színvonala és a későbbi akadémiai tagválasztások sikerei között. Kitérek arra a sajátos, jövőt építő visszacsatolásra is, amely a pataki kollégium tanári kara vonatkozásában érvényesült. Sárospatakon ugyanis számos olyan akadémikus tanított, akik korábban ugyanitt diákok voltak, s közülük nem egy aktív pataki tanárként lett MTA-tag.

Jelen közleményem első változata 2000-ben látott napvilágot a *Magyar Tudomány* c. folyóiratban, az MTA alapításának 175. évfordulója tiszteletére. Az azóta eltelt másfél évtized során a kutatást tovább folytattam, és a volt pataki diákok között öt további akadémikust, köztük egy, az első rendes tagok között megválasztott személyt találtam. Annak idején a témát 1952-vel lezártam, mert úgy véltem, hogy az 1990-es politikai rendszerváltozás óta eltelt idő még nem biztosít kellő távlatot ahhoz, hogy az 1952–1990 között sok tekintetben (tanárok, módszerek, hagyományok, szellemiség) a kollégium szellemi jogutódjaként működő Rákóczi Gimnáziumban folyó oktatás színvonalát és eredményeit megítélhessem. Ma, a református kollégium újraindulása után negyedszázaddal azonban már tisztábban látjuk az állami gimnáziumnak a tudomány művelésére felkészítő szerepét. Tanulmányomat ezért új fejezettel bővítettem.

A 'Magyar Tudós Társaság' megalapításának sárospataki vonatkozásai

A Sárospataki Református Kollégium (akkori nevén: Főiskola) szellemi hatása már a Magyar Tudományos Akadémia megalapításánál kimutatható. Bár vitathatatlan, hogy a kezdeményezés és a legnagyobb összegű felajánlás gróf Széchenyi István nevéhez fűződik, 1825. november 3-án, az Országgyűlés kerületi ülésén Széchenyihez további három követ csatlakozott: gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, valamint a később grófi rangot kapott Vay Ábrahám Borsod megyei alispán. A 36 éves Vay a család református ágának jeles személyisége volt, aki a magyar művelődésügy szolgálatának szükségességét Patakon végzett tanulmányai során tudatosította magában.

1 Tudomány és társadalom

A Magyar Tudós Társaság megszervezésének felügyeletére 1827. november 30-án a nádor választmányt nevezett ki, amely egy elnökből, a négy alapítóból, valamint huszonkét tudósból állt. A testület elnöke gróf Teleki József, a királyi tábla bírása, a Sárospataki Református Kollégium főgondnoka lett. Telekit 1824-ben választották meg főgondnokká, s e tisztét – későbbi akadémiai elnöksége mellett – több mint két évtizeden át, 1847-ig megtartotta. Bár diákélmények nem kötötték Sárospatakhoz, tevékenységét nagy odafigyeléssel végezte. Nevéhez fűződik a „Nagy Collégium” épületének, különösen könyvtártermének befejezése, amelyet nemcsak felügyelt, de saját vagyonából támogatott is. Nemeslelkűségére jellemző, hogy vállalta az 1831-ben elhunyt Kazinczy Ferenc fiának, Lajosnak, a szabadságharc későbbi ezredesének a taníttatását, és ő egyengette a később akadémikussá választott Jászay Pál pályáját is.

A választmány tagjai között pataki tanárt is találunk. Kövy Sándornak, a sárospataki jogakadémia alapító professzorának neve ekkor már több mint három évtizede fémjelezte a hazai jogászképzést, s keze alól később országos hírnévre szert tett tanítványok kerültek ki. Kövy 1829. július 24-én bekövetkezett haláláig vett részt a választmány munkájában. A testületben – amely az Akadémia 1830. november 17-én történt megalakulásáig működött – két volt pataki diák kapott helyet, Kazinczy Ferenc és Szemere Pál, a kor irodalmi életének kiemelkedő személyiségei. Munkásságuk ismertetésére e helyütt szükségtelen kitérni, hiszen a magyar nyelv- és irodalomtörténet a nemzeti kultúra és a magyar nyelv védelme és erősítése érdekében végzett tevékenységüket méltóképpen számon tartja.

Sárospataki diákok az Akadémián

Az Akadémia első elnökévé gróf Teleki Józsefet választották. Gróf Széchenyi István másodelnök, gróf Vay Ábrahám igazgató tag lett. Az 1830–1848 közötti évek az intézmény gyors fejlődését eredményezték. A nemzeti megújulás lázában égő magyar társadalom különösen igényelte a legkiválóbb elmék együttműködését, s a köztestület ezt felismerve gyarapította tagjainak létszámát. Az 1830 novemberében megválasztott 22 rendes tag mellé a következő év februárjában választottak először 16 tiszteleti és 20 levelező tagot. E három kategóriában az összlétszám évente meredeken emelkedett: 1833-ban 94, 1835-ben 125 fő; majd 1840-től 160 fő körül állapodott meg.

Az első rendes tagok közé három pataki diák került be: Balásházy János, Kazinczy Ferenc és Petrovics Frigyes, bár indokolt az elsők közé számítani az 1831 februárjában – alkalmasint az 1830 novemberi megválasztása után négy nappal elhunyt Kisfaludy Károly helyére – rendes tagságnak megválasztott Szemere Pált is, hiszen azon az ülésen egyébként csak tiszteleti és levelező tagokra voksoltak. A későbbi tagválasztásokon a sárospataki kollégium egykori diákjai igen eredményesen szerepeltek. 1831–32-ben (Szemerével együtt) nyolc, 1834–40 között további hét ilyen személyt találunk. Az Akadémia összlétszáma szempontjából a pataki iskola szellemi befolyása a legszembetűnőbben 1841-ben nyilvánult meg, ebben az évben ugyanis a rendes tagok 16%-a (38-ból 6 fő), a levelező tagok 7,2%-a (97-ből 7 fő) volt pataki diák, s volt egy tiszteleti tag is. Hozzá tartozik azonban ehhez, hogy 1839-re már három rendes és egy levelező tag pataki diák halottja is volt az Akadémiának.

A tudományági megoszlást vizsgálva elmondható, hogy az említett hat rendes tag közül Almási Balogh Pál orvos (Kossuth és Széchenyi háziorvosa); Balásházy János mezőgazdasági szakíró, az agrártudományok egyik hazai úttörője; Fogarasi János jogász, nyelv-

vész és szótárszerkesztő; Jászay Pál jogász, majd történétíró; Szemere Pál író, esztéta; gróf Teleki László jogász, drámaíró, majd politikus volt. Az elhunytak: Kazinczy Ferenc író, nyelvújító, Petrovics Frigyes történész, jogász és Nyiry István matematikus, filozófus. A levelező tagok közül Csorba József orvos és fizikus; Erdélyi János költő, esztéta és filozófus; Kováts Mihály orvos és kémikus; Somossi János református teológus és héber nyelvész; Szemere Bertalan jogász, író, majd politikus; Tessedik Ferenc jogász és földrajzi utazó; Warga János jogász és pedagógus volt; elhunyt Gelei József író, fordító. 1831-ben az elsők között választották tiszteleti taggá Fáy András író, politikust, „a haza mindenesét”. 1838-ban tiszteleti tag lett gróf Teleki József elnök is. 1841-ben, gróf Vay Ábrahám mellé, a szintén Patakon végzett báró Vay Miklóst, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokát is igazgató taggá választották.

Ha megvizsgáljuk a születési évszámokat, egymástól jól elkülöníthető korosztályok tűnnek elő. 1754–62 között született Gelei József, Kazinczy Ferenc, Kováts Mihály; 1776-ban Nyiry István; 1783–86 között Fáy András, Somossi János, Szemere Pál; 1789–94 között Almási Balogh Pál, Csorba József, Vay Ábrahám; 1797–1804 között Balásházy János, Fogarasi János, Petrovics Frigyes, Tessedik Ferenc, Vay Miklós, Warga János; 1809–14 között Erdélyi János, Jászay Pál, Szemere Bertalan, Teleki László. A legidősebb és a legfiatalabb akadémikus születési éve között hatvan év a különbség. Tekintve, hogy a tagválasztások tíz év leforgása alatt realizálódtak, nem meglepő, hogy egyre fiatalabb tagokkal gyarapodott az Akadémia. Az utolsóként említett korosztály négy képviselőjének tagválasztáskor betöltött életkora átlagosan mindössze 26,25 év volt (!), míg az azt megelőző generáció hat tagjának hasonló átlaga 37,1 év. Legidősebbként értelemszerűen az első generáció képviselői, Gelei 78, Kazinczy 71, Kováts 70 évesen lettek akadémikusok. A tagválasztások során érvényesült a pataki diákok összetartó ereje. A választás az Igazgatótanács hatáskörébe tartozott, de a tiszteleti és rendes tagok jelölése alapján zajlott, s így aligha kétséges, hogy az eljárás során körvonalazódtak bizonyos – mai szóhasználatnál élve – lobbierdekek. Ez természetes, hiszen a közös szellemi gyökerek tudata a későbbi együttes fellépés lehetőségét és sikerét erősítette. Különösen igaz volt ez az azonos korosztályok képviselői számára, akik az iskolapadból közvetlenül ismerték egymást. Mármost az a tény, hogy a reformkorban 1840 után új, pataki kötődésű tagot már nem választottak, megerősíteni látszik az előbbi feltevést, hiszen mint láttuk, az utolsóként megválasztottak átlagéletkora jóval harminc év alatt volt. Az 1840-es évekre tehát minden bizonnyal egyszerűen „elfogytak” a megválasztásra érdemes pataki kötődésű személyek, hiszen éppen ebben az időszakban találjuk a legtöbb pataki rendes és tiszteleti tagot, akiknek így a nyomásgyakorlásra különösen lett volna módjuk. Persze azért a helyzet nem volt ilyen egyszerű. A komoly pataki háttér sem tudta kiharcolni pl. Kossuth Lajos befogadását, akit – politikai nézetei és elsősorban Széchenyi ellenállása miatt – sem 1836-ban, sem 1841-ben nem választottak taggá. Az ajánlók – Bajza József és Fáy András, majd Kiss Károly – Kossuthnak az *Országgyűlési Tudósítások* révén a magyar nyelv érdekében végzett érdemeit hangsúlyozták.

A szabadságharc leverése utáni politikai helyzet egyértelműen akadályozta az Akadémia tevékenységét. Az osztrák kormány fennállási engedélyhez kötötte működésének folytatását, de az irat csak 1858 végére érkezett meg. 1849–57 között a tagválasztás is szünetelt, ami – a természetes elhalálózások miatt – azzal a következménnyel járt, hogy 1858-ra a tiszteleti, rendes és levelező tagok összlétszáma az 1848. évi 161-ről 106 főre

1 Tudomány és társadalom

olvadt. Emellett többeket kényszerű emigrációjuk akadályozott abban, hogy a köztestület munkájában részt vegyenek. Az akadémiai történetírás méltán tekinti fordulópontnak az 1858. december 20-án megnyílt közgyűlést, amely nemcsak új alapszabályt fogadott el, hanem számos új tagot is választott. A Sárospataki Református Kollégium szellemi kisugárzása most is érezhető volt, bár a reformkori éveknél kisebb mértékben.

1858-ban négy volt pataki diákot választottak levelező taggá, majd az elkövetkező öt év során további hatot. Korosztályok szerint három csoport különíthető el. A legidősebb az 1795-ben született Almási Balogh Sámuel református lelkész, író volt, Almási Balogh Pál öccse. Zsarnay Lajos teológiai tanár, később püspök, valamint Szemere Miklós költő egyaránt 1802-ben; Dósa Elek jogász, később politikus 1803-ban; Hegedüs László református lelkész, tanügyi író pedig 1814-ben született. Látható, hogy mindannyian olyan korosztályokat képviseltek, amelyeknek már volt bázisa az akadémikusok között. Az összetartó erő tehát túlélte az önkényuralom időszakát. A másik öt levelező tag azonban már új generációt jelentett. 1817–19 között született Hazslinszky Frigyes Ákos botanikus, Kallós Lajos jogtudós, Kazinczy Gábor író, politikus és Tompa Mihály költő; míg Duka Tivadar emigráns orvos még náluk is fiatalabb volt, az Akadémia alapításának évében látta meg a napvilágot.

Összevetve az 1858 után megválasztott pataki kötődésű tagokat a forradalom előttiekkel, szembetűnő a foglalkozásbeli eltérés. Az Akadémia első évtizedében leginkább a jogászok és a természettudósok képviselték Patakot, most áttevéődött a hangsúly a teológiára és az irodalomra. Az új akadémikusok között több gyakorló lelkész is akadt, akik persze gazdag elméleti munkássággal rendelkeztek. Ennek oka alighanem a korszellem által megkövetelt óvatosság volt, hiszen a Kövy-tanítványok jelentős része (Kossuth, Szemere, Fogarasi, Jászay, Teleki stb.) meghatározó szerepet játszott a forradalomban és a szabadságharcban, majd az osztrákelles magyar emigráns szervezetekben.

A kiegyezés utáni évekre a reformkorban választott pataki diák akadémikusok száma a természetes elhalálások következtében alig néhány főre csökkent, sőt az 1858-ban választottak sem éltek már. Az Akadémián belül a pataki közösség és ennek szellemi hatása megfogyatkozott. Jól szemlélteti ezt a következő összehasonlítás. Míg 1863-ban az Akadémia rendes tagjainak 7,5%-a volt pataki diák (40-ből 3 fő – Almási Balogh Pál, Erdélyi János, Fogarasi János), addig 1870-re ez az arány 2,6%-ra csökkent (39-ből 1 fő – Fogarasi). A levelező tagok hasonló aránypárja 1863-ban 8,4% (143-ből 12 fő – Almási Balogh Sámuel, Dósa Elek, Duka Tivadar, Hazslinszky Frigyes Ákos, Hegedüs László, Kallós Lajos, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Tompa Mihály, Warga János, Zsarnay Lajos), 1870-ben már csak 3,6% (164-ből 6 fő – Duka, Hazslinszky, Hegedüs, Kallós, Szemere M., Warga).

Ezt követően még jobban visszaesett egykori pataki diákok akadémiai tagválasztási aránya. Közeli negyedszázadon át nem akadt eredményes jelölt. 1888-ban választottak levelező taggá Szádeczky-Kardoss Lajos történészt, akit az első világháborúig még négyen követtek: 1892-ben Nagy Gyula történész, levéltáros, 1900-ban Csoma József történész, 1908-ban Finkey Ferenc jogtudós, és 1910-ben Gárdonyi Géza író, illetve 1899-ben lett tiszteleti tag Stein Lajos (Ludwig Stein), a berni egyetem filozófia professzora, szociológus. A visszaesés egyik oka vélhetően az volt, hogy a 19. század második felében a pataki oktatás színvonala már nem érte el a korábbi, országos viszonylatban kimagasló reformkori szintet. Másrészt jelentősen megerősödtek az ország más tanintézetei is.

A két világháború között három olyan tudóst tiszteltek meg akadémiai levelező tagsággal, akik szellemi útravalójukat Patakon kapták: 1934-ben Finkey József bányamérnököt, egy évre rá Mitrovics Gyula esztéta-filozófust, majd 1938-ban Buza László jogászprofesszort. Mitrovics Finkey Ferenc kortársaként, a másik két tudós a századfordulón végezte tanulmányait. Meg kell említenem három református teológus kötődését is, akik teológiai magántanári képesítésüket szereztek Sárospatakon. Ravasz László író, püspököt 1925-ben választottak tiszteleti taggá, 1937-től három évig másodelnök, 1940–45-ben igazgató tag volt; Bartók György filozófus 1927-ben, Révész Imre történész, utóbb szintén püspök 1935-ben lett levelező tag. Szólnom kell Harsányi István irodalomtörténészről, akit 55 éves korában, 1928-ban levelező tagnak jelöltek, de az akadémiai közgyűlés előtt hat nappal bekövetkezett hirtelen halála megakadályozta a megválasztását.

Míndezt a számok nyelvére lefordítva: 1900-ban 3 levelező (Csoma, Nagy, Szádeczky-Kardoss) és 2 tiszteleti (Duka, Stein); 1920-ban 2 levelező (Finkey F., Nagy), 1 rendes (Szádeczky-Kardoss) és 2 tiszteleti (Gárdonyi, Stein); 1940-ben pedig 4 levelező (Bartók, Buza, Mitrovics, Révész), 1 rendes (Finkey J.) és 2 tiszteleti (Finkey F., Ravasz) tagot találunk. Az összes tagokhoz viszonyítva a pataki diákok aránya a 20. század első felében csupán 2–3% között mozgott.

Az Akadémia 1949. évi „átszervezése” során Ravasz Lászlót megfosztották tagságától, Bartók Györgyöt pedig tanácskozó taggá minősítették vissza (e döntéseket 1989-ben hatálytalanították). Mitrovics Gyula tagságáról már 1947-ben lemondott. A szoros pártirányítás alatt álló intézményben az egyházi iskolai múlttal rendelkező tudósok nemkívánatos személynek számítottak. Emiatt az ötvenes években politikai szempontból aligha csengett jól Sárospatak neve, de az is tény, hogy a kollégiumi oktatás színvonalának századforduló utáni pangása, és a húszas évek végéig tartó visszaesése nem kedvezett a kiváló elmék nevelésének. A Rákosi-korszak alatt mindössze egyetlen volt pataki diák nyert levelező tagságot, Kiss Árpád kémikus, 1954-ben. Ő a gimnáziumot, Finkey József kortársaként, még az első világháború előtt végezte.

A magyar tudományos közéletben a hetvenes évekre értek be azok az eredmények, amelyeket a pataki kollégium új szellemű tanári karának magas színvonalú oktatómunkája a harmincas években eredményezett. 1970-ben Király István irodalomtörténészt, 1973-ban Csizmadia Ernő közgazdászt és Szabó Gábor orvos-biológust választották akadémikus-sá. Ugyanehhez a korosztályhoz tartozik Kőrös Endre kémikus, aki csak később, 1990-ben lett levelező tag. Tekintve, hogy négy különböző tudományág képviselőiről van szó, megállapítható, hogy mind a gimnázium, mind a tanítóképző (Csizmadia itt végzett) olyan kiváló alapműveltséget adott, amelyre bármilyen egyetemen szerezhető szakképesítés ráépíthető volt. A régebbi korosztályt képviselő, 1985-ben akadémikussá választott Mak-kai László történész rövid ideig szintén sárospataki diák volt.

Bár tanulmányom csak akadémiai tagokra terjed ki, legalább utalásszerűen szólnom kell az 1952-ben bevezetett tudományos minősítési rendszerben „tudományok doktora” fokozatot szerzett azon pataki diákokról, akik a református kollégiumban, illetve a tanítóképzőben tanultak, hiszen a hazai tudomány történetében komoly értéket képviselnek. A tudomány doktorai (DSc; többségükben egyetemi professzorok): Béres Elek (1923–198?, mérnök), Csizmadia Ernőné Székely Magda (1927–1985, közgazdász), Csontos József (1889–1962, állatorvos), Csorba Sándor (1929–2008, orvos), Deme László (1921–2011, nyelvész), Derzsy Domokos (1914–1975, állatorvos), Karasszon Dénes (sz. 1925, állat-

1 tudomány és társadalom

orvos), Katona Géza (sz. 1925, jogász), Koltay Ede (sz. 1930, fizikus), Korponay Béla (sz. 1928, nyelvész), Lőkös László (sz. 1929, agrártörténész), Péter Ferenc (1934, orvos), Rigó János (sz. 1928, orvos), Seres Imre (1928–1983, jogász), Simon Miklós (1916–2007, orvos), Szűcs Jenő (1928–1988, történész), Soós Gyula (sz. 1930, matematikus), Svehla Gyula (sz. 1929, kémikus), Vitányi Iván (sz. 1925, szociológus), Zoványi Jenő (1865–1958, egyháztörténész). A teljesség igénye nélkül említek a DSc-nél alacsonyabb tudományos fokozatot elért egyetemi tanárokat is: Árvay Attila (1927–2008, orvos), Bencsik István (1910–1998, matematikus, fizikus), Erdős Jenő (1931–2004, matematikus), Juhász Pál (1916–1984, orvos), Karasszon Dezső (1924–2008, teológus), Komoróczy Géza (sz. 1937, nyelvész), Lenkeyné Semsey Klára (sz. 1930, teológus), Mészáros István (1929–2007, teológus), Péter Mózes (sz. 1936, orvos), Soós Pál (1928–2014, mérnök), Szendrey István (1928–1999, történész), Szuhay Miklós (sz. 1928, gazdaságtörténész). A tudományágak sokszínűsége a sárospataki minőségi alapképzést bizonyítja.

A pataki iskola tanárai az Akadémián kívül és belül

A továbbiakban megvizsgálom, hogy miként alakult az oktatás a 18. század második felétől a 20. század közepéig a Sárospataki Református Kollégiumban. Meggyőződésem, hogy sok tekintetben a kollégiumban folyó oktatás összetevőinek következménye volt, ha az MTA tagjai közé olykor viszonylag sok pataki diák bekerült, máskor pedig évtizedekig nem akadt eredményesen szereplő jelölt.

Az egyik ilyen fontos tényező a tanulólétszám. A pataki kollégium diáklétszáma a 18. század utolsó két évtizedében 1050 és 1250 között mozgott, a tehetségek kiválasztásának tehát volt kellő alapja. Ugyanakkor igen csekély mértékű volt a fluktuáció, márpedig az egy helyen töltött évek megkönnyítik a tananyag egységes követelmények szerinti elsajátítását. A 18. század vége a nagy reformok időszaka. A felvilágosodás eszméinek hatására megindult a német, majd a francia nyelv tanítása. 1793-ban jogtörténeti tanszék létesült, amely megvetette a jogakadémia alapját. Három évre rá Sárospatak elsőként vezette be a magyar tannyelvű oktatást, az addig latin nyelvű helyett. Ezzel egyidejűleg jelentős előrelépés történt a természettudományok terén is. Az iskola korábbi egyértelműen teológiai jellege határozott világi vonásokkal egészült ki. Gyarapodott a könyvtár, a 19. század első harmadában már több, mint 15000 kötetre rúgott. Folyamatosan nőtt a tanulólétszám, s az 1840-es évekre 1350-1400 fő között állapodott meg. Emelkedtek a tanári fizetések is, s ez jótékony hatással volt az oktatás szakmai színvonalának erősödésére. Mindezen reformlépések azt eredményezték, hogy a végzett diákok – akár teológusként, akár jogászként – kiváló általános műveltségi alapokkal, és magas fokú szakmai ismeretekkel rendelkeztek.

A tanári kar elsőrangú volt. Tagjai túlnyomórészt az iskola korábbi növendékei, s mind-egyikük széles műveltségű, külföldet járt, tapasztalt előadó. Említsük meg a legnevezebbeket! A 18. század második felének meghatározó egyéniségei a Szathmári Paksi tanár-dinasztia tagjai, akik teológiát, filozófiát, természettudományokat tanítanak. Bányai István elsőként tanít irodalomtörténetet, Szombathy János pedig elsőrangú történész és a kollégiumi könyvtár szervezője. Szentgyörgyi István kivételesen nem járt külföldön, filozófiai felkészültsége mégis imponáló; Kazinczy őt tartotta legkiválóbb tanárának. Őri Fülöp Gábor teológiai professzort a helytartótanács 1790-ben jelölte az akkor tervezett Akadémia tagjának. Barczafalvi Szabó Dávid Patakra történt visszakерülése előtt a Magyar

Hírmondó szerkesztője, nyelvújító, vitatkozó személyisége már a reformkor előszelét idézi. De a 19. század első felében sem rosszabb a kép. Rozgonyi József negyedszázadon át tanít filozófiát, 1790-ben őt is jelölik akadémikusnak. Vályi Nagy Ferenc két évtizeden át gimnáziumi, majd teológiai tanár, ő Homérosz első magyar fordítója. Sipos Pál európai hírű matematikus, emellett polihisztor, a kollégium matematikai tantervének kidolgozója. Somossi János közel tíz évig tanít a gimnáziumban, majd 1818–55 között teológiai tanár, 1834-től akadémikusként. Nyiry István természettudós, a másik polihisztor, 1831-től akadémiai levelező, egy évre rá rendes tag; négy évtizedes tanári periódusa (1797–1838) a pataki iskola életében kulcsfontosságú. Zsarnay Lajos harminc éven át a gyakorlati teológia tanára (1831–60), levelező taggá 1858-ban választják. Gelei József tíz évig gimnáziumi tanár, Magda Pál szintén tíz éven át természettudomány, gazdaságtant, németet tanít, Warga János öt évig köztanító. Ők hárman akadémiai levelező taggá választásukkor már nincsenek Patakon, de nyilván képviselnek valamit a pataki szellemből. Az aktív pataki akadémikusok, de a már eltávozottak kapcsolatai is élővé tették a 'Magyar Tudós Társaság' sárospataki jelenlétét, és elősegítették további jelentős tudományos teljesítmények kialakulását. Ezzel együtt erősödött a kollégium saját utánpótlás-nevelő szerepe is, hiszen a fentiek közül csak Magda Pál és Sipos Pál nem volt pataki diák.

A pataki kollégiumban folyó tanítás vizsgálatok feltétlenül ki kell térnem a jogakadémiára, amelynek története két szakaszra bontható. Alapító professzora, Kövy Sándor, 1793-tól haláláig, 1829-ig állt a tanszék élén. Mint már utaltam rá, az akadémiai tagságot nem érthette meg. Keze alól azonban később akadémikussá választott tanítványok sora került ki: Dósa Elek, Fáy András, Fogarasi János, Hazslinszky Frigyes Ákos, Jászay Pál, Petrovics Frigyes, Somossi János, Szemere Bertalan, Szemere Miklós, Teleki László, Tessedik Ferenc, Warga János, Zsarnay Lajos; nem beszélve a többiekéről, mint Bónis Sámuel, Kossuth Lajos, Madarász József, Madarász László, de Csokonai is a professzor miatt jött ide tanulni. Kövy halála után tanítványa, Gortvay János követte 1853-ig, amikor is az osztrák jog kötelező tanítása elleni tiltakozásul nem hirdetett meg előadásokat. 1851–53 között jogot tanított a később akadémikussá választott Kallós Lajos is.

Az 1849-et követő esztendőben megszakadt a Sárospataki Református Kollégium szerkesztése, s ezzel az utánpótlás nevelése. Ez az időszak a protestáns iskolák számára önkormányzatuk felfüggesztését és császári ellenőrzését jelentette. A kollégium szabadságjogait csak 1860-ban kapta vissza. Az újjászervezésben két Sárospatakon élő MTA-tag fontos szerepet játszott. Hegedüs László a kollégium egyházi gondnoka volt, a teológiai professzor Zsarnay Lajost pedig 1860-ban tiszáninneri püspökké választották. A Sárospatakon tanuló gimnazisták létszáma fokozatosan csökkent: 1861-ben 853-an, 1869-ben 729-en, 1874-ben már csak 492-en iratkoztak be. Számuk ezt követően, szinte az első világháborúig, a 470-es átlag körül mozgott. A csökkenés oka az ország tanügyi helyzetének átalakulásával magyarázható. A reáliskolák bevezetésével a kollégiumi nevelési forma (tehát a teljes oktatási vertikum egy helyen történő elvégzése) már nem volt olyan vonzó, mint korábban. A teológia és a jogakadémia hallgatólétszáma is jelentősen ingadozott: a lelkési pályára készülők száma 45-110, a jogászképzetteké 50-90 között. Annak tehát, hogy az 1849 után végzett diákok közül később viszonylag kevés számú akadémikust választottak meg, létszámbeli okai is voltak.

Az intézmény szervezetében két komoly, de sajnos nem tartós változás történt. Az első a tanítóképző 1857-ben történt létrehozása, amelyet azonban – az Eötvös-féle népisko-

1 tudomány és társadalom

lai törvényből fakadó magas követelmények miatt – az egyházkerület 1869-ben átadott az államnak. A másik a bölcsészeti akadémia felállítása 1863-ban, amely Erdélyi János nevéhez fűződik. Erdélyi akadémikusként tért vissza Sárospatakra, és bár lelkében soha nem tudott elszakadni Pesttől, élete végéig a kollégium professzora maradt; 1851-től a filozófiai, 1863-tól az irodalomtörténeti tanszéket vezette. Ez utóbbi katedrán Szinyei Gergson követte, aki 1902-ben Horváth Cyrillnek adta át helyét. Horváth három év múlva visszatért a fővárosba (később, 1911-ben akadémikussá választották), s ezzel a bölcsészeti akadémia megszűnt. Két további kiváló tanára, a bölcsészettudományok területén rendkívüli felkészültséggel bíró Harsányi István és Rác Lajos – az előbbi 25, az utóbbi 41 éven át tanított – a gimnáziumban is oktattak.

A gimnáziumban továbbra is a magas szakmai színvonal, de ezzel együtt változatlan-ságot eredményező kitarás volt a jellemző. A tanárok többsége három, olykor négy évtizedig is a helyén maradt. A tantestületben hozzávetőlegesen két nagy generáció különböztethető meg. Közülük az elsőhöz tartozók – elhalálózásuk vagy nyugállományba vonulásuk miatt – a századforduló táján hagyták abba a tanítást. Legkiemelkedőbb képviselők a természettani tankönyvíró Buza János és Zsindely István, a Sorbonne-on tanult Kérészy István, a klasszika-filológus Szinyei Endre és Zsoldos Benő voltak. (Szinyei a szintén gimnáziumi tanár Soltész Ferenc görög-magyar szótárát adta ki új kiadásban.) A századfordulón hivatalba léptek legkiválóbbjai Csontos József történelem-, Ellend József fizika- és ifj. Mitrovics Gyula esztétikatanárok voltak. Mitrovicsot – mint említettük – 1935-ben, már debreceni egyetemi tanárként, akadémikussá választották. A teológiai akadémián is megtaláljuk a kor legkiválóbb tanáregyéniségeit. Hogy csak néhányukat említsük: id. Mitrovics Gyula a gyakorlati teológia, Radácsy György a bibliai tudományok, Zoványi Jenő az egyháztörténet professzora volt. Az 1985-ben levelező taggá választott Makkai László 1950/51-ben tanított egyháztörténetet Patakon.

A jogakadémia 1863-ban kezdte meg ismét működését. Az 1923-ban bekövetkezett megszűntetéséig terjedő 60 év során két legmeghatározóbb tanáregyénisége Emödy Dániel és Ballagi Géza voltak. Emödy 1863-tól 1891-ben bekövetkezett haláláig tanított, Ballagi pedig 1875–1902 között, 1888-tól akadémiai levelező tagként. Az öccsét, Ballagi Aladárt, aki néhány évig szintén Patakon oktatott, 1884-ben választották levelező taggá. Finkey Ferenc 1893–1912 között volt pataki jogászprofesszor, 1908-tól levelező tag. (Máig ő az utolsó olyan tudós, aki aktív sárospataki tanárként lett MTA-tag, hiszen Harsányi István 1928-as megválasztása, mint láttuk, meghiúsult.) Ez évben tért vissza Patakra a harminc évvel később akadémikussá lett Buza László, és tanított 15 évig itt. A Ballagi–Finkey–Buza-vonal gyönyörű példája a magas szintű utánpótlás-nevelésnek. Sajnos a jogakadémia 1923-ban beszüntette tevékenységét, mert a trianoni béke következtében beállott gazdasági válsághelyzetben a kormányzat megvonta a jogtanárok kiegészítő államsegélyét. Bár az egyházkerület, sőt maga a város is vállalta volna a pluszterheket, a jogakadémia tanárihánnal küszködött, és – a magyarok területének elcsatolása miatt – jelentkezők sem voltak kellő számban; érvényesült a nagy egyetemek elszívó hatása.

A most már csak gimnáziumból és teológiából álló egykor nagy múltú iskola tanári kara előregedett, és belefáradtak a világháborúba is. Az oktatás szakmai színvonala őrizte ugyan a korábbi értékeket, de a 20. század tudományos eredményei, az ezek elsajátításához szükséges nyugati nyelvek ismerete, és az új nevelési módszerek nem érvényesültek. Néhány tanár 1919-ben túlzottan exponálta magát, elbocsátásuk zavart okozott. A

trianoni béke kibillentette Sárospatakat a régióban betöltött kulturális vezető szerepéből, a város határszéli településsé vált. A jogakadémia bezárása tovább fokozta az iskola válóságát. Ebben a helyzetben kereste és találta meg a Tiszáninneni Református Egyházkerület és a kollégium vezetősége az egyetlen lehetséges kiutat: reformokkal fellendíteni a haladó iskolát. Partnerre találtak gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterben, akinek segítségével a harmincas évektől ismét magas színvonalú oktatás folyhatott. Ennek legfontosabb elemei az alábbiak voltak:

- A gimnáziumban korszerű, bentlakáson alapuló oktatási modellt vezettek be. Ezt először az 1931-ben megnyílt Angol Internátus biztosította, amely nem egyszerűen nyelvtanítási forma volt, hanem az angolszász nevelési modell, a 'college' adaptációja. A diákok saját újságot szerkesztettek, virágozott az egyesületi, önképzőköri élet, igen magas szintet ért el a sportkultúra. Az 1938-ban megnyílt Humán, az 1942-ben átadott ONCSA, valamint más, kisebb internátusok tovább bővítették a lehetőségeket.
- 1929-ben megtörtént a hatvan évvel azelőtt állami kezelésbe vett tanítóképző visszavétele. A döntést a kormányzat a jogakadémia elvesztése miatt részben kárpótlásnak szánta. A tanítóképző intézeti ág visszatérésének a kollégium megújulásra törekvő szellemisége szempontjából nagy jelentősége volt.
- A húszas évek végétől a negyvenes évek elejéig olyan fiatal tanárok kaptak katedrát, akik a hagyományok mellett a század új értékeit is képviselték. Tipikusnak tekinthető közös vonásaik voltak, hogy többségükben pataki diákmúlttal rendelkeztek; tanulmányaikat legtöbbször Eötvös-kollégistaként, és/vagy külföldön, nem egy esetben a pataki kollégium ösztöndíjával végezték, emellett sokan a teológiát is abszolválták; és Patakra visszatérve ambíciókkal telve, szinte huszonévesen kezdték meg tanári pályájukat. Az új generáció által képviselt szellemiség hamarosan meghódította a kollégiumot. Fő képviselőik a gimnáziumban Bertha Zoltán, ifj. Harsányi István, Hegyi József, Képes Géza, Maller Sándor, Orbán István, Palumbo Gyula, Szabó Gyula, Szabó Károly, Urbán Barna voltak, de a tanítóképzőben is több fiatal tanárt találunk: Bolvári Zoltán, Egey Antal, Ködöböcz József, Tóth Károly és mások.
- A gimnáziumban a harmincas években tehetségkutató mozgalom indult, tehetségvizsgás falusi gyerekek tucaitjai nyertek felvételt. Mindez jelentősen kiszélesítette a kollégium szellemi vonzásterületét, és később első generációs értelmiségi korosztályok kibocsátását eredményezte.
- Nem maradt el a haladó szellemű kísérletekkel a teológiai akadémia sem, amely a kor nemzeti-társadalmi kérdéseire próbált új módszerekkel választ találni. Ilyen volt a faluszeminárium, amelynek keretében a hallgatók szociológiai szempontok szerint tanulmányozták a falvak életét. 1936-ban két fiatal professzor, Szabó Zoltán és Újszászy Kálmán kezdeményezésére megalakult a népfőiskola, s ezzel egy máig virágzó közművelődési-nevelési mozgalom bontott szárnyat.

Mindezek alapján aligha meglepő, hogy az 1930-as és 1940-es évek pataki gimnazistái és tanítóképzősei a kor színvonalán álló oktatásban részesülhettek. Az itt töltött évek valamennyiüknek életre szóló élményt jelentettek. Visszaemlékezéseikben megemlítik a diákönkormányzat és az önnevelés magas fokát (Csizmadia Ernő), az erkölcsi tartást (Deme László), az egészséges puritanizmust, a szabadságharcos hagyományt és a jórészt demokratikus tanár-diák viszonyt (Király István), a társadalom minden rétegét befogadó, sokszínű szellemi életet (Vitényi Iván). A harmincas évek reformjai után a

1 Tudomány és társadalom

képzés ismét elsőrangúvá vált, és ennek markáns eredményei lettek a patakiak által az 1960–70–80-as években elnyert tudományos fokozatok és akadémiai levelező tagságok.

A kollégium nagy reményekre jogosító fejlődését derékba törte a második világháború, majd a negyvenes évek végétől eluralkodó politikai légkör követelt áldozatokat a kultúrától. 1949-ben megszűnt a népfőiskola, 1950-ben államosították a tanítóképzőt. A hatalomnak behódolt Református Egyetemes Konvent Elnöksége 1951-ben elrendelte a teológiai akadémia bezárását, majd 1952-ben felajánlotta a gimnáziumot az államnak: a tantestület és a diákok az állami Rákóczi Gimnáziumban tanítottak, illetve tanultak tovább. A döntések ellen tiltakozó Tiszáninnen Református Egyházkerületet egyszerűen beolvasztották a Tiszántúli Egyházkerületbe, és csak 1957-ben állították vissza. A Sárospataki Református Kollégium jogutódaként csak a Nagykönyvtár maradt meg, amely Református Tudományos Gyűjteményekké fejlődve képviselte a jogfolytonosságot. A Sárospataki Református Kollégium – a gimnázium egyházi kezelésbe vételével – 1990-ben nyílt meg újra. A teológia 1991-ben indított ismét első évfolyamot.

Az állami oktatás eredményei a 20. század második felében

Mint említettem, az állami (ténylegesen tanácsai kezelésű) pataki gimnázium 1952–1990 között sok tekintetben (tanárok, módszerek, hagyományok, szellemiség) a kollégium szellemi jogutódjaként működött. A tanári karból az államosítás miatt csak egy személy távozott, a többiek folytatták a munkát. Az 1947-től igazgató Szabó Gyula vállalta és 1966-ig betöltötte az igazgatóhelyettesi posztot. Az új fenntartót nyilván az az elgondolás vezette, hogy a gimnáziumnak szüksége van tapasztalt, a követelményeket minden vonatkozásban jól ismerő szakemberekre. Mindehhez persze azt is hozzá kell tenni, hogy a kisvárosban más lehetőség nemigen adódott az itt már egzisztenciát teremtett pedagógusoknak, ám higgyük el, hogy itt elsősorban a kollégium iránt érzett szeretetük és ragaszkodásuk érvényesült, hiszen az intézmény mégis csak a „pataki iskola” maradt. Ilyen körülmények között különösen pikáns helyzetet eredményezett az iskola alapításának 425. évfordulója. A történelmi múlt és a jelenkor összhangját a kormányzat azzal teremtette meg, hogy a Népköztársaság Elnöki Tanácsa május 18-án „érdemes és eredményes munkássága elismeréséül” *A Munka Vörös Zászló Érdemrendje* kitüntetés adományozta a sárospataki Rákóczi Gimnáziumnak. A döntés nyilvánvalóan nem az államosítás óta eltelt négy év munkáját honorálta, hanem – a korszak kitüntetési politikájának jellegzetes logikájával – úgy legitímálta az állami iskolát, hogy egyben felvállalta az egyházi múltat. Az új követelmények alapján – de a megörökölt „rejtett tanterv” keretei között – folyó oktatás magas színvonalát és eredményeit jól jellemzik a végzett diákok tudományos életben elért sikerei, hiszen számos olyan kutatót találunk, akik Sárospatakon 1952 után érettségiztek, és később MTA-tagságot, a tudomány (MTA) doktora (DSc), a tudomány kandidátusa (CSc) vagy PhD fokozatot szereztek.

A Rákóczi Gimnázium egykori diákjai közül eddig egyetlen – illetve majdnem kettő – akadémikus került ki. Az 1947-ben született Fésüs László orvost, biológust 1998-ban választották levelező, 2004-ben rendes taggá. Tuba Zoltán botanikus levelező tagságát 2007-ben az akadémiai osztályülés megszavazta, de az elnökség – létszámkorlát miatt – a jelölést nem terjesztette a közgyűlés elé. A következő tagválasztást a professzor sajnos már nem érte meg, 2009-ben, élete derekán elhunyt.

A tudomány doktrái örvendően többek között vannak, és – tegyük hozzá – a lista minden bizonnyal nem teljes. Pataki diákként szereztek DSc fokozatot: Baranyai András (sz. 1959, kémikus), Borsi-Kálmán Béla (sz. 1948, történész), Csuhaj-Varjú Erzsébet (sz. 1954, matematikus), D. Molnár István (sz. 1941, irodalomtörténész), Hajdú Zoltán (sz. 1952, geográfus), Héthy Lajos (sz. 1943, szociológus), Hoppál Mihály (sz. 1942, etnográfus), Sápy Péter (sz. 1942, orvos), Szepesi Gábor (sz. 1939, kémikus), Tuba Zoltán (1951–2009, botanikus), Varga Vince (sz. 1946, orvos). Említünk néhány CSc, illetve PhD fokozattal rendelkező egyetemi tanárt is: Bolvári-Takács Gábor (sz. 1967, történész), Hörcsik Richárd (sz. 1955, egyháztörténész), Stumpf István (sz. 1957, jogász), Szathmáry Béla (sz. 1957, jogász), Újszászy László (1943–2014, orvos).

A fentiekben remélhetőleg sikerült bizonyítanom, hogy a Sárospataki Református Kollégium – diákjai és tanárai által – a magyar tudomány fejlődésében jelentős szerepet játszott. A Magyar Tudományos Akadémia és Sárospatak szellemi kölcsönhatásának eredményei az egész nemzeti kultúra javát szolgálták.

A tanulmányban szereplő akadémikusok

Almási Balogh Pál (1794–1867, l.t. 1831, r.t. 1835)

Almási Balogh Sámuel (1795–1867, l.t. 1858)

Balásházy János (1797–1857, r.t. 1830)

Ballagi Aladár (1853–1928, l.t. 1884, r.t. 1904)

Ballagi Géza (1851–1907, l.t. 1888, r.t. 1907)

Bartók György (1882–1970, l.t. 1927, r.t. 1945, tan. t. 1949, r. tagsága visszaállítva: 1989)

Buza László (1885–1969, l.t. 1938, r.t. 1946)

Csizmadia Ernő (1924–1984, l.t. 1973, r.t. 1979)

Csoma József (1848–1917, l.t. 1900)

Csorba József (1789–1858, l.t. 1832)

Dósa Elek (1803–1867, l.t. 1861, t.t. 1865)

Duka Tivadar (1825–1908, l.t. 1863, t.t. 1900)

Erdélyi János (1814–1868, l.t. 1839, r.t. 1858)

Fáy András (1786–1864, t.t. 1831, ig.t. 1845)

Fésüs László (sz. 1947, l.t. 1998, r.t. 2004)

Finkey Ferenc (1870–1949, l.t. 1908, r.t. 1929, t.t. 1938)

Finkey József (1889–1941, l.t. 1934, r.t. 1940)

Fogarasi János (1801–1878, l.t. 1838, r.t. 1841)

Gárdonyi Géza (1863–1922, l.t. 1910, t.t. 1920)

Gelei József (1754–1838, l.t. 1832)

Hazslinszky Frigyes Ákos (1818–1896, l.t. 1863, r.t. 1872)

Hegedüs László (1814–1884, l.t. 1860)

Horváth Cyrill (1856–1941, l.t. 1912, r.t. 1925)

Jászay Pál (1809–1852, l.t. 1836, r.t. 1841)

Kallós Lajos (1819–1882, l.t. 1863)

Kazinczy Ferenc (1759–1831, r.t. 1830)

1 Tudomány és társadalom

Kazinczy Gábor (1818–1864, l.t. 1858)
 Király István (1921–1989, l.t. 1970, r.t. 1979)
 Kiss Árpád (1889–1968, l.t. 1954)
 Kováts Mihály (1762–1851, l.t. 1832)
 Kőrös Endre (1927–2002, l.t. 1990, r.t. 1993)
 Magda Pál (1770–1841, l.t. 1834)
 Makkai László (1914–1989, l.t. 1985, r.t. 1987)
 Mitrovics Gyula (1871–1965, l.t. 1935–1947, lemondott)
 Nagy Gyula (1849–1924, l.t. 1892)
 Nyiry István (1776–1838, l.t. 1831, r.t. 1832)
 Petrovics Frigyes (1799–1836, r.t. 1830)
 Ravasz László (1882–1975, t.t. 1925, másodelnök 1937–40, ig.t. 1940–45, t. tagsága megszűnt: 1949, tagsága visszaállítva: 1989)
 Révész Imre (1889–1967, l.t. 1935, r.t. 1946)
 Somossi János (1783–1855, l.t. 1834)
 Stein Lajos (Ludwig Stein, 1859–1930, t.t. 1899)
 Szabó Gábor (1927–1996, l.t. 1973, r.t. 1982)
 Szádeczky-Kardoss Lajos (1859–1935, l.t. 1888, r.t. 1909)
 Szemere Bertalan (1812–1869, l.t. 1840)
 Szemere Miklós (1802–1881, l.t. 1863)
 Szemere Pál (1785–1861, r.t. 1831)
 Teleki József, gróf (1790–1855, ig.t. 1830, elnök 1830–55, t.t. 1838)
 Teleki László, gróf (1811–1861, l.t. 1836, r.t. 1838, t.t. 1844)
 Tessedik Ferenc (1800–1844, l.t. 1832)
 Tompa Mihály (1817–1868, l.t. 1858)
 Vay Ábrahám, gróf (1789–1855, alapító, ig.t. 1830)
 Vay Miklós, báró (1802–1894, ig.t. 1841–55, 1860)
 Warga János (1804–1875, l.t. 1835)
 Zsarnay Lajos (1802–1866, l.t. 1858)

Felhasznált irodalom

Barcza József (szerk.): A Sárospataki Református Kollégium története. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, Budapest, 1981.
 Benke György – Pólos László – Szabó Csaba (szerk.): Pataki tanáraink (1931–1952), Sárospatak, 2005.
 Berecz Lilla: Interjú dr. Király István akadémikussal. In: Dobay Béla (szerk.): A sárospataki Rákóczi Gimnázium jubileumi évkönyve, Sárospatak, 1981.
 Bolvári-Takács Gábor: A Vay-család a társadalmi, politikai közéletben = Zempléni Múzsza, VIII. évf. 1. szám, 2008. tavasz
 Bolvári-Takács Gábor: Ballagi Géza és a pataki jogakadémia = Zempléni Múzsza, VII. évf. 3. szám, 2007. őszi
 Bolvári-Takács Gábor: Harsányi István akadémiai tagajánlása, 1928 = Sárospataki Füzetek, XV. évf. 4. szám, 2011.

- Bolvári-Takács Gábor: Közéleti személyiségek pataki diákemlékei az 1920–40-es évekről = Sárospataki Füzetek, XIV. évf. 1. szám, 2010.
- Bolvári-Takács Gábor: Mitrovics Gyula akadémiai tagságának megszűnése = Debreceni Szemle, XVIII. évf. 4. szám, 2010. október
- Bolvári-Takács Gábor: Pataki tudósok az Akadémián. A Magyar Tudományos Akadémia és a Sárospataki Református Kollégium szellemi kapcsolatai = Magyar Tudomány, XLV. évf. 5. szám, 2000. május
- Bolvári-Takács Gábor: Teleki József, Sárospatak és az Akadémia = Zempléni Múzsza, V. évf. 2. szám, 2005. nyár
- Cseke Hajnalka: Határhelyzetek. Interjú Vitányi Ivánnal, Budapest, 1996.
- Csizmadia Ernő: Pataki diákéveimre emlékezve = Borsodi Művelődés, VI. évf. 3. szám, 1981.
- Dienes Dénes – Ugrai János: A Sárospataki Református Kollégium története, Sárospatak, 2013.
- Dobrossy István (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémia megalapításáról, Miskolc, 1997.
- Glatz Ferenc (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III. kötet. Budapest, 2003.
- Kenyeres Ágnes (főszerk.): Magyar életrajzi lexikon, 1–4. kötet, Budapest, 1967–1994.
- Ködöböcz József: Sárospatak a magyar művelődés történetében, Sárospatak, 1991.
- Ködöböcz József: Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada, Budapest, 1986.
- Maller Sándor: Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon, Sárospatak, 1998.
- Mezei Erzsébet – Séra Katalin: Beszélgetés dr. Deme László nyelvészprofesszorral. In: Dobay Béla (szerk.): i. m.
- Pach Zsigmond Pál (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975, Budapest, 1975.
- Sótér István: A sas és a serleg. Akadémiai arcképek, Budapest, 1975.
- Szalai Sándor – Szántó Lajos (főszerk.): A Magyar Tudományos Akadémia 150 éve adatokban, Budapest, 1975.
- Szentimrei Mihály: A Sárospataki Református Kollégium 20. századi virágzása, felszámolása és újrarendelése. In: Kováts Dániel (szerk.): Széphalom 7. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Sátoraljaújhely, 1995.
- Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, I–XIV. kötet, Budapest, 1891–1914. (reprint: 1980–1981.)
- Ugrai János: Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830. Budapest, 2007.
- Ugrai János: Professzorok a „pataki reformkorban”. A sárospataki kollégium és négy tanára a XIX. század első harmadában, Budapest, 2007.
- Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténelmi lexikon, Budapest, 1977.

Éles Csaba

Önképzés, utazás és olvasás Erdélyi János gondolatvilágában

Mintegy mottóként előrebocsáthatunk egy olyan nem feledhető tézist, amire jelen tanulmányunk is emlékeztet a maga egészében: a pedagógia a 19. században még erőteljesen filozófiai tudomány. A pedagógia elméletének legjelentősebb művelői (elsősorban Németországban és Svájcban, de kijelenthető az is, hogy Oroszországtól az Amerikai Egyesült Államokig) vagy maguk is filozófusok, vagy a filozófia felől, a filozófia eszköztárával közelítenek a neveléstudomány problémaköréhez. Természetes tehát, hogy ez Erdélyi Jánosra is vonatkoztatható.

Keserően nyomaszthat bennünket a kisebbségi érzés – különösen a németekkel, de a franciákkal és az angolokkal összehasonlítva is –, ha filozófiai, esztétikai, egyáltalán bölcséleti kultúránk hagyományának hiányaira gondolunk. Az érzés indokolt, de a helyzetkép mégsem teljesen sivár; mert az inkább értelmiségünk többségének ilyen irányú ismereteire – tehát eszmetörténeti tájékozatlanságára – igaz. Egy-egy igazán jeles, idevonatkozó évforduló a legjobb alkalom lehet ennek a bizonyos műveltségbeli hiátusnak több-kevesebb mértékű visszaszorítására.

Különösen érvényes ez a kétszáz éve, 1814. április 1-jén született Erdélyi János jubileuma esetében. Ő ugyanis *A hazai bölcsészet jelene* (1856) vagy *A bölcsészet Magyarországon* (1866–67) című forrásértékű tanulmányaival érdemlegesen elsőként kísérelte meg filozófiai kulturális örökségünk rendszerezett számbavételét. Jubiláló filozófusunk sokszínűen terjedelmes életművéből jelen esetben csak azokat a gondolatokat emeljük ki, amelyek őt az *élethosszig tartó tanulás* teoretikai klasszikusává avatják.

Tanulás egy életen át

Erdélyi János összegyűjtött filozófiai (és esztétikai) írásai között föllelhető egy sajátos „kakukktójás”. A hazai neveléstörténeti – de kategorizálhatjuk úgy is, hogy nevelésfilozófiai – irodalomnak egy olyan klasszikus szaktudományi értéke, amely friss, modern szemléletével lepi meg mai olvasóját. Erdélyi 1855 után írt maradandó minőségű munkájának címe egyszerűen és szerényen: *A nevelésről*. Olyan, mint egy később kidolgozandó, átfogó és rendszerező igényű nagy neveléstudományi mű előzetesen közreadott, annotált bő vázlata. A 97 cikkelyből álló elaborátum figyelme elvileg minden idevonatkozó fontos problémára kiterjed. Mai terminusokkal élve, található benne több definíció és tantervelmélet, neveléstörténeti áttekintés és iskolaügy, fejlődéslelektan és oktatásmódszertan, továbbá számos más fölvetés kellően hiteles elméleti és gyakorlati fedezettel.¹

A kilencvenhétből számunkra jelenleg a 15. fragmentum a fontos mint a neveléstudományokon belül az andragógia teoretikai alapvetésének kiemelkedő történeti értékű – nemzetközi viszonylatban is az úttörő jellegűek közé számítható –, messze előremutató

gyöngyszeme. Ebbe a cikkelybe a szerző olyan gondolatokat sűrített össze, amelyeknek értelmezése során – az andragógián kívül – okkal kerülnek előtérbe e tudományterület más, rokonítható fogalmai és szakkifejezései is: mint a gerontagógia és antropagógia, permanens művelődés és élethosszig tartó tanulás, önképzés szakirányosan és önművelődés általánosságban.

Erdélyi ebben a tizenötödik bekezdésben abból indul ki, hogy a nevelés, a művelődés, egyáltalán a személyiségformálás a gyermek- és ifjúkorban befejezhetetlen, megoldhatatlan; még ebben a két összetartozó életkori szakaszban is súlyos belső ellentmondással terhes. Ugyanis egyfelől a házi és családi, másfelől az iskolai vagy köznevelés olyan soha nem találkozó párhuzamosok, amelyeknek előnyei éppen azért nem összegződnek, hátrányai pedig nem küszöbölődnek ki kölcsönösen. Szövegértelmezésünket ellenőrizendő, szembesítsük azt a szerző saját szavaival. „Ha már a nevelés külön módjai nem egyesíthetők, p. a házi és köznevelés, árnyékoldala pedig mindegyiknek megmarad, azt lehetne következtetni, hogy az emberben levő hajlamok el sem érhetik a fejlődés tökélyét.” Az iskolai vagy iskoláskorú nevelés, más szóval a pedagógia tehát természetesen csupán részlegesen és viszonylagosan tehet eleget a személyiségformálás/formálódás élethosszig tartó folyamatának. Ámde az ember – ha a konkrét egyén aktív partner ebben – mégsem marad belsőleg torzóban. Erdélyi figyelmeztetése így válik vizsgálatossá is egyben. „Azonban nem kell feledni, hogy a nevelő intézetek csak előiskolái az életnek s az ember holtig nevelés alatt van. Mert neveli őt az egyház, a társadalom és az állam.” Erdélyi János – ezen a ponton célszerű erre a kérdésre kicsit részletesebben kitérnünk – három szempontból is kapcsolódik Comeniushoz. Egyrészt életpályájának azzal az elemével, hogy mindketten tekintélyes tanárai voltak a nagyhírű sárospataki református szellemiségű kollégiumnak. Másrészt filozófiatörténeti munkásságának azzal a hangsúlyosan jellemző mozzanatával, miszerint Erdélyi szívügyének tartotta a magyarországi bölcsészet minél alaposabb és részletesebb föltárását. Különösen értékesek és marandóak azok a fejezetek, szövegrészletek (*A bölcsészet Magyarországon*, 1866–67), amelyek Comenius és Apáczai, Sárospatak és a Partium, Erdély és a reformáció szerepével, jelentőségével, kezdeményezéseivel, örökségével foglalkoznak.² Az andragógia és az antropagógia vonatkozásában pedig a *Pampaedia* (1656) és a kétszáz évvel későbbi *A nevelésről* két-két szövegszemelvénye igazolja vissza a Comenius és Erdélyi közötti szellemi folyamatosságot.

Nézzük meg először az élethosszig tartó – sőt a földi életen túl is folytatódó – tanulás tényszerű jelenségét. Mi olvasható erről a *Pampaedia* V. fejezetének első bekezdésében? „Mint ahogy az emberi nem egésze számára iskola az egész világ, az idők kezdetétől fogva egészen az idők végezetéig, ugyanúgy az egyes ember számára iskola egész élete, a bölcsőtől a koporsóig. Így hát nem elégedhetünk meg azzal, hogy Senecával együtt valljuk: »Egyetlen életkor sem kései a tanulásra«, hanem ezt kell mondanunk: »Minden életkor tanulásra lett kijelölve, és az ember esetében az élet és a tanulás végső határa egybeesik«. Sőt, az emberi életnek még maga a halál vagy maga a világ sem szab határt: mindenkinek, aki embernek született, mindezeket túl el kell jutnia, mintegy égi akadémiába, az örökkévalóságba is. Mindaz tehát, ami ezt megelőzi, út, előkészület, alsóbb iskola.”³ Főntebb már idéztük *A nevelésről* 15. cikkelyének azt a két mondatát, amelynek eszenciáját ezek a szavak jelentik: „...a nevelő intézetek csak előiskolái az életnek s az ember holtig nevelés alatt van.”

1 Tudomány és társadalom

Nagyon érdekes, hogy a Comenius és Erdélyi között itt feketén-fehéren megmutatkozó eszmei összhangot megerősíti, továbbviszi az is, ahogyan ők az ember megszületése *előtti* állapotáról vélekedtek – hipotetikusan századokkal vagy hosszú évtizedekkel megelőzve a korszerű pszichológiai kutatásokat, kísérleteket. „*Mihelyt az ember kialakulása elkezdődik, gondoskodni kell róla, hogy ne torzuljon és ne korcsosuljon el*, vagyis rögtön, a fogantatás pillanatától kezdve, sőt már a fogantatást megelőzően, midőn a szülők elhatározzák, hogy utódot nemzenek, egészen addig, amíg az utód megfelelően ki nem alakul és meg nem születik...” – fejtegette a továbbiakban Comenius.⁴ Erdélyi alig kezdte el írni *A nevelésről* kialakított koncepcióját, már a második cikkelyben megállapította, hogy „...a lélekre való gond már az anyai méhben is illeti a magzatot, és kíséri az egész fejlődési koron át.”⁵

Térjünk vissza a 15. fragmentumhoz, amelynek különlegesen sűrített szellemi ösztönzése a Comenius összegző jellegű művével kapcsolatban kitérő után sem fejeződik be. Nem is fejeződhetett, hiszen ezen gyöngyszem-szemelvény második felének föltárására még csak most kerülhet sor. „A tudományos, művészeti és közhasznú ösméreték terjesztésére annyi módja van a mai világnak az irodalmak fejlődése és a sajtó munkássága által, hogy *minden egyes ember örökös tanítvány* és a kor, melyben élünk, az előkelően anyaginak mutatkozó színezet dacára is valóságos szellemiség kora minden tekintetben.”

A töredéknek ez a negyedik mondata három üzenetet hordoz. Az elsőt kétszeresen is, hiszen keretezi Erdélyi összesűrített kijelentéseit. Ez a megírás jelenkorának: a 19. század közepének, középső harmadának dicsérete. Az a korszak, amikor megszületik és hegemoniára tör az, amely a tudományok terén még a következő évtizedeket is fémjelzi: a pozitívizmus és a darwinizmus. Amikor az ismeretterjesztésre „annyi módja van a mai világnak az irodalmak fejlődése és a sajtó munkássága által”. Ez az éra továbbá „az előkelően anyaginak mutatkozó színezet dacára is valóságos szellemiség kora minden tekintetben.” Rá kell mutatnunk – s ez a második üzenet a sajtó rohamos térnyeréséről szóló tudósítással együtt –, hogy Erdélyinek ezekben a szavaiban ott rejtőzködik egy széles dimenziójú szellemi feszültség. Nevezetesen az, amelyet később Dosztojevszkij és Nietzsche, Tönnies és Simmel, Spengler és Bergyajev, Ortega y Gasset és Huizinga, Cioran és mások a modern civilizáció és klasszikus kultúra ellentétéként elemeztek és mutattak be. Végül a negyedik mondat harmadik üzenete visszacsatolódik a második mondatához. Ott azt olvashattuk ugyanis, hogy „az ember holtig nevelés alatt van” – itt meg azt, hogy „minden egyes ember örökös tanítvány”. Együttesen: megerősödő andragógiai-antropagógiai szemlélet, és felszínre kerül comeniusi örökség. Örvendetes dokumentálnunk, hogy T. Erdélyi Ilona a nagyapjáról szóló kismonográfiájában – közelebbről *A bölcsészet tanára és történetírója* című fejezet elején – érinti *A nevelésről* címen írt „jegyzetet”: a pályakezdő professzor pedagógiai felkészültségének bizonyítékeként. A főbb elvi tételeket csak tömören összefoglalja, de a 15. fragmentum utolsó előtti, negyedik mondatát (lásd: föntebb) szöveghűen meg is idézi.⁶

Befejezésül idézzük meg a cikkely utolsó, azaz ötödik mondatát. „Lehetlen, hogy az elmének ennyiféle izgatása, sürgetése mellett az öngondolkodás, önképzési vágy az emberben föl ne ébresztetnék.”⁷ A hívószavak itt az „öngondolkodás” és az „önképzés”; amelyek olyan fogalmakkal tartoznak együvé, mint az önismeret, az önnevelés és az önművelődés. A külvilág „izgatása, sürgetése” olyan erős és sokszínű, hogy ezek a késztetések az emberek többségében előbb-utóbb, többé-kevésbé „fölbresztetnek”. A kérdés inkább az, hogy miként, milyen impulzusok révén válnak tartóssá, sőt véglegessé? Mindenesetre

legyen szó bármely itt említett szellemi aktivitásról, Erdélyi Jánosnál a két leggyakoribb ráhatás vagy médium: az olvasás és az utazás. Mindkettő a nemzetnevelés és a nemzeti művelődés ösztönzője is.

Az utazás értelmezése

Mind az olvasás, mind az utazás az ismeretszerzés szellemi örömforrását jelentette Erdélyi János számára. Természetes, hogy az olvasásnak mindenkinél megmutatkozik egy bizonyos mértékű életkori elsősége; de ez a kettő később egymást váltogatva, kísérve és erősítve egybefonódik. Olyannyira, hogy kölcsönösen egymás metaforáivá válnak: az olvasás nem más, mint képzeletbeli és gondolati utazások, szellemi kalandozások hosszú sora – az utazások falvai és városai viszont a világ kisebb-nagyobb könyvei (aszerint, hogy kinek-kinek mennyi „elolvasandó”, azaz befogadandó kincset rejtnek magukban). Az olvasás és az utazás természetesen termékeny inspirálói is egymásnak. Amiről olvasunk, azt általában látni is szeretnénk; s ahová elutazunk, ahhoz előtte hozzáolvasunk, majd utána olvasunk. Szellemi értelemben így válik számunkra valóban kerekké a világ. „Mennél többet tudék múltban a vidékről – írta egy dunai gőzhajón, Linz felé haladva, 1844. május 18-át követően –, annál érdekesb lón tekintete a jelenben.”⁸

Aztán amikor Erdélyi János a maga keletről, konkrétan Pestről startoló Grand Tour-ja állomásaként megérkezett Lipcsébe, ott július 1-jén párhuzamot vont az olvasás, az írás és az utazás szellemi és lelki-érzelmi gyönyöreinek hasonlóságai között. „Ha, mikor iskolát jártam, megvolt azon örömem, hogy mindennap többet tudtam a könyvben, ha örömem volt, mikor egy verssel többet írtam – s pedig mily édes volt az öröm! –, éppen úgy örömem jelenleg, ha minden várossal új nézőhely nyílik föl előttem; ember, élet, világ, szokás, balság és elsőség, mind ugyanannyi mulattatója lelkemnek. Tudván, hogy mik történtek e földön, e városon kívül és belül, kettőzteti az utazás gyönyöreit.”⁹

Erdélyi János németalföldi kitérője során, Amszterdamban vont le három fontos, elvi jelentőségű tanulságot addigi németországi tapasztalatai alapján – útjának folytatására és utazni akaró honfitársainak okulására. Az első: egy útinaplónak mint az úti emlékek gyűjtőhelyének vezetése. „Utazásomról naplót viszek; mert így talán belészokom abba, hogy akkor is följegyezem gondolatimat, mikor nem utazom már; és mert sokat láttam, mit vétkellenék elfelejteni, tehát: hogy gyűjtsek magamnak emlékezetet.” A második: megszólása azoknak, akik Pesttől Párizsig csak Berlinben néznek szét; akik nem szánnak érdemi figyelmet olyan nagy múltú német városoknak, mint például Nürnberg, Stuttgart vagy Lipcse. „Ne csudáld azért, hogy Németországon csaknem három hónapom telt el – írta 1844. július 14-én –, és még a rajnai út és Baden is hátravannak; csudálkozzál inkább azokon, kik Németországot oly könnyen futják keresztül, mintha nem is volna város Pesttől Berlinig, Berlinton Párizsig.” Végül a harmadik: különösen négy olyan hivatás nevezhető meg, amelynek leendő magyarországi képviselői Németországban összeköthetik a számukra kellemes és a közösségre nézve hasznosat, a kultúra és a civilizáció szemszögéből egyaránt értékeset. „Tudós és művész, gazda és nevelő – négy, mire hazánkknak tán legkevesebb embere van – a legszebb tökélyrel találhatnak itt élvét és gyakorlatot, és megtölthetik lelküket édesebb ízzel, mint ajaknak a színméz, meg tapasztalattal, mely becsebb mindeneknél.”¹⁰

A legutóbb idézett mondatból és fölvezetéséből is kitűnik, hogy a kultúra és a civilizáció korántsem mindig szembenálló társadalmi jelenségcsoportok; hiszen viszonyuk eredendően

1 Tudomány és társadalom

és alapvetően a progresszív célzatú szerepmegosztás. Ezt a szerepmegosztást kellene mind tudatosabban tükröznie a külföldre utazó magyarok szakterületi orientációjának is. A haladó reformkori magyar ifjúság aktivizálódásának egyik látványos bizonyítéka éppen az az akkor kibontakozó utazási kedv, melyet egyik Szemere-tanulmányom bevezetésében érzékeltettem is;¹¹ továbbá Irinyi József és Tóth Lőrinc útirajza, illetőleg Erdélyi recenziói kapcsán alább még kitérünk rá. Erdélyi 1845. március 1-jén Párizsban úgy látta: többen vándorolnak Európában olyan magyar sortársai, akik a honi *civilizáció* („ipar és kereskedelem”, „boldogítási tervek”, „politikai kilátások” stb.) fölvirágzását szeretnék tapasztalataikkal szolgálni; míg az ő saját hivatása és kívánsága a *kultúra* kincseinek hazavitele. „Újabb időkben sok magyar utazik – velem együtt – a mívelt külföldön, s jobbára sikerül venni tőlök valamit az irodalomban, honunk felvirágzására szolgálót. Az ipar és kereskedelem meglelék szószólóikat; a boldogítási tervek nyomban érik egymást, és hála érte, van látatjuk előbb-utóbb. Ha efféle mozgalmakat senki nem pártolna, én volnék legheveseb s legerősb védőjök a gyengék közül, de mivelhogy itt rám semmi szükség, s mert az emberi szellem hatása nincs egyedül anyagra mérve – saját viszketegbül-e vagy némi vonzalombul, én politikai tervek és kilátások helyett más egyebet akarnék visszavinni országunk- és hazánkba.”¹²

Mi az a „más egyéb”, melyek azok a kétségkívüli kulturális kincsek? Erre a kérdésünkre az úti levelek és naplók egésze kínálja a feleletet: hangsúlyosan beletartozik a németországi filozófia és pedagógia, a franciaországi szépirodalom és színházkultúra, az olaszországi szépművészetek és zenei élet. Valahol Párizs és Savoya között, valamikor 1845 márciusában olyan erővel ragadta meg Erdélyi János lelkét és elméjét Itália (egyébként régóta benne lappangó) vonzása – részletezve az „isteni művészet”, a „régiség” és a „természet csudái” élményének ígérete –, amely Goethe gyötrődő várakozásához volt hasonlatos. „Azért felöltöm még egyszer a zarándoklás köpenyét, s örömebb indulok, bár idegenből idegenbe, mint valaha, mert fogom látni Olaszországot, hol gyermekévi tanulmányim oly sok ízben hordák meg képzelődésemet, hová oly régóta epedek, hogy szinte fájdalommal lőnek már vágyaim, mint mikor üldözővé lesz az egykori régi hű barát. (...) készen volt lelkem azon élvezet elfogadására, melyeket az isteni művészet, a régi nagyság emlékei s a természet csudái ígérnek Olaszországban az utazónak.”¹³ Már korábban, 1844. szeptember 23-án vagy az azt követő napokban megvilágosodott előtte Lyonban, hogy az utazás gondjai és esetleges kényelmetlenségei is serkentően hatnak a gondolkodásra, hiszen kikötkentek az utazót az otthonlét megszokott nyugalmából. Az utazás tehát nem kizárólag élményeivel, hanem megelőző és kísérő ingereivel is fejleszti a szellemet és a személyiséget.¹⁴

Az utazás varázsa bizonyára abban rejti, hogy egyszerre nyújt élményeket az érzékeknek és a szellemnek. Miközben a látottak eljutnak az értelemig, az ingerek átszüremlenek a szemektől az észig; miközben találkozunk valamely táj vagy település atmoszférájával: beszívjuk levegőjének illatait, halljuk hangjait és csöndjét is, talpunkkal és tenyerünkkel tapintjuk a köveit, megízleljük ételeit és italait. Az utazás összességében tehát intellektuális és materiális befogadás is. Az olvasás ezzel szemben tisztán szellemi. Kettőssége – a szövegtől függően – az intellektualitás vagy az esztétikum dominanciájából ered. Ha az utóbbi a meghatározó, akkor az olvasás más művészetek (építészet, szobrászat, festészet, zene, tánc), illetve általában az esztétikum befogadásával rokonítható. Ez utóbbi esetben ismét visszakanyarodunk az utazáshoz. Nevezetesen a természeti és társadalmi

jelenségek, az egyes építmények és építészeti együttesek – elsősorban a városok: különösen a spengleri értelemben vett „kultúrvárosok”, illetőleg a mi szavunkkal *múzeumvárosok* – befogadásához.

Reformkori útirajzok és recenziók

Főntebb futólag céloztunk rá, hogy a 19. század első felében – különösen a reformkorban – milyen sok haladó gondolkodású, az 1848/49-es forradalomban és szabadságharcban, sőt még a kiegyezés korában is hazafias politikai szerepet vállaló, mozgékony mentalitású és kritikus szemmel kíváncsi magyar ifjú követte a nyugat-európai (kör)utazás költségekkel és takarékoskodással járó, de közhasznúan is dicséretes divatját. A híresebb és kevésbé ismert utazóink közül – Bölöni Farkas Sándort követően – hadd emlékeztessünk most Széchenyi István, Wesselényi Miklós és Szemere Bertalan; Eötvös József, Trefort Ágoston és Szalay László; Pulszky Ferenc, az Egressy fivérek vagy Irinyi József külföldi tapasztalatszerzéseire. Sokan már utazásukat követően közkinccsé tették élményeiket; többnyire igen kedvező fogadtatásra találva az olvasóközönség különböző köreiből.

A szerzők többsége a közvetlen útirajzot, mások a cikksorozatot vagy a regénybe rejtett formát választották. E három változat talán legsikeresebb és legnevezetesebb példái Szemere Bertalantól az *Utazás külföldön*, Erdélyi Jánostól az úti levelek és Eötvös Józseftől *A karthausi*. Természetes, hogy a publikált útikönyveket legélesebb szemű és legjobb tollú kritikusaink is (köz)figyelemre méltatták: például Egressy Gábor könyvéről Gyulai Pál, az Irinyi Józseferől pedig Erdélyi János írt tanulmányértékű recenziót. A terjedelmi korlátok okán jelen írásunkban csak ez utóbbiról szólhatunk – viszont témánk gondolatmenetéből logikusan következően, kell is szólnunk – részletesebben. Erdélyi még 1845. november 7-én megjelent, Bajza József *Világtörténet* című, négykötetes összefoglalójáról írt ismertetését egy óhajással fejezte be: „jó útleírásokat kellene bírnunk.” Ezután következik két kérdése. „Azonban hogy jussunk azokhoz? Ifjaink kiképzésök végett utaznak a külföldre; látni, tanulni akarnak; a tanuló visszaérkezik s oh, csuda! azonnal bölcs, felül a triposra¹⁵ s tanít! Igen, de hogy?”¹⁶

Erdélyi János Irinyi-recenziójával való foglalkozásunkat az indokolja, hogy választ keres és kínál jelen tanulmányunk egyik fő tartalmi kérdésére. *Milyen szemmel utazzunk azért, hogy szellemi hozadékra minél több legyen mind magunk, mind nemzetünk hasznára?* Először térjünk ki röviden Irinyi József pályájára.¹⁷ Akiknek sikerült kondicionálniuk az érettségiig megszerzett történelmi tárgyú ismereteket, azok legalább annyit tudnak, hogy ő is elmondhatta magáról azt, amit Vasvári Pál: „a márciusi ifjak egyike én valék”. Nagyváradon és Debrecenben jogot tanult, miközben szabad folyást engedett irodalmi ambícióinak is. 1841 után Pesten zárja le az előbbi ügyvédi vizsgájával; illetve az Aurora-körben és az *Athenaeum* munkatársaként szélesíti ki az utóbbi. 1844-től 1848 közepéig a *Pesti Hírlap* rovatvezetője, júliustól az első népképviselői országgyűlés tagja. Októbertől 1849 májusáig Párizsban – Teleki László irányítása mellett – követségi tanácsos. Miután 1850 derekán kegyelmet kapott, Pesten csak az irodalomnak élt: regényeket írt (pl. *Dicső napok*, 1857) és fordított (pl. id. Dumas-tól). Leghíresebb műfordítása és egyben kiadói vállalkozása 1853-ban a *Tamás bátya kunyhója*. 1859-ben, a Kazinczy centenáriumi ünnepek évében, hunyt el.¹⁸

Bővebben és különválasztva írunk immár az ifjú Irinyi József 1842/43-ban tett nyugat-európai utazásáról; amely már valóban közvetlenül kapcsolódik témánkhoz, s amelyhez a

1 Tudomány és társadalom

megelőző kor- és életrajzi bekezdések a teljesebb megértés miatt kívánczok. Irinyi erről írt munkája 1846-ban jelent meg Halléban: *Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek* címmel, ami fölkelte Erdélyi érdeklődését is. Recenziója (1846. október 31.) elején két szempontból is megdicséri a könyv íróját. Egyrészt azért, mert „mind eszmei menete, mind nyelve és modora oly eredeti, életre való, s fiatal erőtől annyira pezsgő”; tehát mert „mullattatja” olvasóját, mert nem unalmas. Másrészt azért is, mert ezzel együtt „nem azt akarta leírni, amit látott, hanem amit gondolt, s nem az időtöltést keresőknek, hanem a gondolkodóknak akart olvasmányt nyújtani”. Némiképp árnyaltabban értelmezve, de egyetért a szerző egyensúlyra törekvő azon szándékával, hogy kövessük a külföldi nemzeteket azokon a területeken, ahol minket „megelőznek”; ám óvakodjunk mindazok „majmolásától” is.¹⁹ Erdélyi azokkal az utazókkal szemben, akik bátorkodnak megírni és közreadni benyomásaikat és reflexióikat, egyértelmű elvi elvárásokat támasztott. Ez összefoglalóan azt jelenti, hogy a könyvével jelentkező utazó legyen nyitott és objektív, jóhiszemű és elfogulatlan; részrehajlásoktól és torzításoktól, előítéletektől és preconcepcióktól minél mentesebb. A szerzővé váló utazónak különösen elítélő állításai, „kicsinylései és leszólásai” mellett erkölcsi kötelessége fölhozni érveket és bizonyítékokat, azaz „okokat és tényeket”.²⁰ Irinyi útirajzából azonban sugárzik az angolokat is érintő germánfóbia, illetőleg még annál is erősebben a gallománia. Más szavakkal: míg Franciaországban mindent hibátlannak tart és mintaszerűnek dicsőít, addig a németeknél (az angolok esetében némileg megengedőbben) mindent hiányosnak és korlátottnak, kisszerűnek és problematikusnak, érdemtelennek és a megfelelő politikai alapokat nélkülözőnek ítél.

A nagy nyugat-európai nemzetek megítélése miatt kialakult irodalmi perlekedésbe mind Irinyi József, mind Erdélyi János megidézhetett volna egy-egy tanúságtevőt a korabeli közvélemény és az utókor virtuális esküdtszéke elé – még 1848. március 15. előtt. A különbség kettős: Irinyi „szövetségese” az üstökösként ragyogó zseni, aki hatalmasat hibázott; Erdélyié viszont egy írástudó kismester, aki mintaszerűen járt el. Ne hallgassuk hát el, hogy a franciákat fölemelő, a németeket és az angolokat pedig igencsak lesújtó elfogultságaiban teljes mértékben – sőt még szilajabb szóhasználattal – osztozik Irinyivel a Tízek Társaságának és a márciusi ifjak csoportosulásának vezéregyénisége: Petőfi Sándor. Önmagában is egyértelműen elegendő bizonyítéka ez irányú világértékelésének 1847. február 20-án megjelent színikritikájának (Shakespeare: *III. Richard király*) bevezetése az *Életképek* hasábjain.²¹

Ugyanakkor határozottan fölmutatandó, hogy Tóth Lőrinc szerint 1844-ben Angliában „a gyakorlati, vérré vált szabadság legépebb élete zajlik, a sajtó legnagyobb hatással mozog; hol az ipar és kereskedelem által gyűjtött kincsek milliárdjain óriási közintézeteket, pompás középületeket, bámulandó műveket alkotott az ész és emberszeretet”; és az angolok „bár sokszor unalmas és különös természettel, oly egyenesek, szilárdak és szószaporítás nélkül cselekvők.” A szerző – írja könyvéről kilenc hónappal korábbi, külön róla szóló recenziójában (1846. január 31-én) Erdélyi – „józan magatartása, mely az egész füzetet átvonul, miszerint sem a franciaimádók túlbuzgó bálványozására el nem hagyja magát ragadtatni, sem a francia-falók fanyar pesszimizmusának ragályába nem esik, hanem megadán Párizs jelességeinek a méltó magasztalást, fonákságait, gyengeségeit és bűneit sem hallgatja el, mely utóbbiakban a híres világváros oly felette gazdag.”²² Ebben a kérdésben Petőfi (elő)ítélete minden tapasztalatot – sőt olvasottságot! – nélkülöz; Tóth Lőrinc viszont elfogulatlanul és alaposan körülnézett mindkét metropoliszban.

Visszatérve Irinyire, Erdélyi úgy teszi világossá az írással és a szerzői morállal kapcsolatos egyik alkotói alapelvét, hogy ugyanakkor konkrét kritikai kifogásokkal szembesíti és alá is támasztja azt. Íme negatív kimondott, idevonatkozó ars poeticája: „Nincs nevetségesebb dolog, mint ezen általános ítéletmondás s pálcatorés a nemzetek jelleme fölött.” Ezután következik nem érzelmeiktől mentesen, de szigorúan tényszerűen az angol társadalmi valóság – nem annyira megvédő, mint inkább méltányos alapállású – vázlatos bemutatása és szembesítése a szerzővel. „Ugyan hol találni az emberi értelemnek, könyörületnek, polgári közszellemnek szebb és gazdagabb nyilatkozványaira, mint ezen önzőnek rágalmozott Angliában? hol találni a kereskedők közt hitelt s becsületességet, a szó szentségének s törvényeknek nagyobb tiszteletét, több valódi nyíltságot, férfiaságot és szívességet és vendégszeretetet, mint az angol gentlemaneknél? hol több nőérényt, mint a két balkezüeknek gúnyolt angol hölgyeknél? – s ismét, mi a külsőt illeti, hol nagyobb tisztaságot, kényelmet s virágzást, mint Albionban? De ha az utas annyi elfogultsággal lép valamely földre, mint szerzőnk, akkor még azt is csodálni kell, hogy Londonban a nagyszerűséget elismeri, hogy a Tunnelt az emberi ész büszkeségének mondani méltóztatik, s hogy Anglia műiparának, kereskedésének elsőségét el nem vitázza.”²³

Még előbb természetesen ugyanezzel az árnyalt objektivitással nyilatkozik Erdélyi a németekkel kapcsolatban is. Kiegészülve egy olyan összehasonlító gondolatfutammal, amely úgy ellenpontozza Irinyi pro és kontra jellegű, túlzóan aránytalan elfogultságát, hogy egyszersmind kizárja Erdélyivel szemben a németimádat ellenkező előjelű vádját. „A német népnek megvannak saját árnyoldalai: tudáosság, szörszálhasogatás, pedánság, metafizikus, transzcendentális álmodozás, gyakorlati tapintat hiánya – ezt senki sem tagadhatja, de vannak igen tiszteletreméltó tulajdonai s erényei is, melyeket nem kelle említetlen hagyni. De a szerző a német szomszédon nem hagy egy jó szál szőrt, holott a franciát meg oly túlságosan bálványozza, hogy emiatt meg Albion fénycsillagát sem látja meg. Mintha a németek csupa pedáns professzorok és tanácsosok, az angolok csupa unalmas komorkórságos medvék volnának, Franciaországban pedig nem is léteznék az epicier-k²⁴ szeretetre méltó nyárspolgári faja, kik csak annyival szabadságszeretőbbek a német nyárspolgárnál, hogy magokat a házassági, atyai, férji kötelesség láncai alul több könnyűséggel mentik fel.”²⁵ Lehetséges, hogy egyes olvasóink sokallják, illetve témánktól eltérőnek találják az angolokról, franciákról és németekről szóló: Irinyitől, Tóth Lőrincről vagy Erdélyitől ide idézett sorokat. Ne tévesszük szem elől azonban, hogy más nemzetek megismerésétől módszertanilag könnyebb közelebb kerülnünk saját nemzetünk megismeréséhez; továbbá a *nemzeti önismeret* előfeltétele – a most még csak szintén érintett – *nemzetnevelés* viszonylag tartósabb eredményességének.

Irinyi minden elbagatellizálása és korlátoltsága közül Erdélyi a legnyomatékosabban talán azt nehezményezi, ahogyan a németországi iskola-, oktatás- és nevelésügy kétségtelenül kiemelkedő eredményeit (le)kezeli. Minthogy Irinyi beállítottága e tekintetben drámaian ellentétes a saját és Szemere Bertalan benyomásaival, kíváncsi keresésével és tudatos tapasztalatszerzésével, egyszerre érzi magát megsértve mint utazót és mint szellemi jóbarátot is. Tény ugyanis, hogy Irinyi közvetve és közvetlenül is szembemegy pedagógiai síkon Szemere és ilyenformán Erdélyi szemléletével. „Én részemről teljesen Szemerével tartok e részben, kinek szavait szerző üres szavaknak hiszi, s kiről categorice kimondja, »hogy a népnevelésről állításaiban, ami igaz is, az sem azon alakban igaz. És ez teszi közöttünk a különbséget.« Én is azt hiszem, mit Szemere, hogy: »a kiképzett

1 Tudomány és társadalom

emberben garancia van, hogy követelendi jogait, de egyszersmind, hogy teljesítendi kötelességeit. « És ez teszi köztünk s a szerző közt a különbséget. »²⁶

„Ha szerző azt mondaná csak, hogy a porosz népnevelést nem tartja célszerűnek, hogy a gyermekeket íráson, olvasáson, számvetésen stb. kívül még másra, természet- és közjogra vagy politikai tudományokra is kellene tanítani, ez még nem volna annyira meglepő, minthogy neki Németországon semmi sem tetszik, s minthogy a politikát tartja minden egyéb dolgok alapjának; de ő tovább megy, ő általában tagadja, hogy népnevelést falusi iskolák által eszközölni lehet. (...) Népnevelésre tehát nem kell írás és olvasás, nem kel- lenek tanítók s iskolák; hanem 1/ nyilvános törvényszékek, eskütszék és szóbeli eljárás. 2/ Hírlapok olvasása (fő tézis szerint *olvasni-tudás* nélkül). 3/ Az ország minden vidékeire elható kereskedési mozgalom (ismét írás és olvasás nélkül). – Ki fogja tagadni, hogy mindezen előszámlált dolgok hatalmas emeltyűi a népművelésnek, a nép erkölcsi érte- tének s egyszersmind ügyességének? (...) Hogy az iskolai képzést az élet tovább fejti, az bizonyos; s hogy a szabadság és alkotmányosság levegőjében az elültetett értelem s erkölcsösírak jobban fejlenek, szinte tagadhatatlan, de az alap csakugyan örökké az isko- lák, az írni s olvasni tudás. Mit akart elérni szerző ezen táborozásával a népiskolák ellen, meg nem foghatjuk; midőn végre mégis megvallja, hogy szükségesnek tartja hazánkban egy alsóbb iskolai rendszer behozatalát, s ezzel maga magát megcáfolja. »²⁷

Erdélyi könyvkritikájából két okból is idéztünk ezúttal részletesebben. Egyrészt azért, mert megvillan benne az andragógiai érzékenység: „az iskolai képzést az élet tovább fejti”. Másrészt és főként azért, mert kidomborodik belőle a nemzetnevelés iránti affinitása. Konceptiójának azon jellemző vonása ti., hogy Erdélyi a nemzetnevelést a maga szerves összetettségében – a politikai közéletiséggel, az iskolai közoktatással stb. való összekap- csoltságában – szemléli. Egy komplexen és következetesen gondolkodó teoretikusnak a recenzió sem korlátozott műfaj ahhoz, hogy szellemi termékenysége, tehetsége, sőt zsenialitása megnyilvánuljon.

Gondolatok (még) az olvasásról és egy levélváltásból

Az utazáson túllépve, foglalkozzunk immár az olvasással. Annak a jubiláló Erdélyi János- nak szemével nézve, aki – tudós filozófusként és filológusként, szorgalmas esztétaként és lelkiismeretes kritikusként – bőségesen kivette a maga tekintélyes mennyiségű részét a különféle témájú és nyelvű könyvek könyvtárnyi légiójából. Az igazán izgalmas elmé- leti problémát nem a tudományos művek, hanem a szépirodalmi könyvek befogadása jelenti. Erdélyi Párizsban, 1844 szilveszterének estéjén töprengett el azon, hogy valójá- ban hogyan összegezhető a „románok” olvasásának eszmei, gondolati és életbölcseleti haszna? „Miért oly fölséges a művészet? Mert eszméket fejez ki; egy regény egy egész emberi életet áldoz fel, hogy elvégre abból egy-két sornyi igazságot hozzon ki s állapít- son meg. Az egyéniség becse teszi, hogy oly figyelemmel kísérjük a regényt, életírást. »²⁸ A tartalmas könyvek értékét elsősorban az adja meg, hogy azok az emberi élet mással nem pótolható, egyszerre tanulságos és élvezetes sűrítményei. Aki megérti a könyveket, az megérti az életet – és megfordítva. Az olvasás problémakörében így fonódhat össze egyfelől a befogadás és az irodalom esztétikája – másfelől az andragógia és az önműve- lődés elmélete.

Erdélyi János – párizsi meditációját egy fél évvel megelőzően – fölfedezte a németeket mint „olvasó népet”. Abban is követésre érdemesnek találta őket – a Nürnberg és Drezda

közötti kocsiúton, 1844. június 24-én tett naplóbejegyzése szerint –, hogy hazájuk a kölcsönkönyvtárak országa. Ez a tény a kevésbé tehetősek számára is lehetővé teszi, hogy a társadalmi nyilvánosság viszonylagos szereplői lehessenek; mert annak fóruma és médiuma az irodalom. A literatúra az akkori német nép nemzeté nevelődésének egyszerre legvonzóbb, legmagasabb rendű és leghatékonyabb eszköze. „Itt az irodalom az, miben leginkább összetalálkoznak az egyesek; irodalom az, mely a könyvek okos és olcsó terjesztése által legtöbb kedélyt egyesít; azért nincs német mívelt, ki annak napi eseményeiről is ne tudna, míg Schillerét vagy Goethejét imádja, műveit könyv nélkül öli. S vajon mi lehetne okosabb szenvedély vagy időöltés a nagy nyilvános élet helyett, mely egész Németországon ismeretlen, mint az irodalommal foglalkozás, mely csendben műveli a lelket, nemesíti az érzéseket?”²⁹

Az eddig tárgyalt teoretikus jellegű gondolatok, részint tézisek lezárásaként – egyfajta összefoglalásaként és kiegészítéseként is – legyen szabad kissé részletesebben kitérnünk tudós sárospataki tanárunk egyik tanítványával történt, 1858. évi levélváltására. Szinyei Gerzson beszámolt volt professzorának egy protestáns kézirat felfedezéséről; majd önképzésének addigi eredményeiről 1857 szeptemberétől a Szatmár megyei Erdőszádán, illetve terveiről; továbbá Degenfeld grófnak azon ígretéről, hogy Sándor fiával nyugat-európai körutazásra kívánja küldeni. Ezekre az információkra reagált Erdélyi áprilisban, amelyből a „becses kincsként” aposztrofált kéziratra vonatkozó sorokat kihagyjuk. Erdélyi elsőnek a művelt, a „fanyarságukat vesztett jellemek” társaságának szükségességét emelte ki. „Az a tudomány, az a rövidlátó ész, mely az emberbe könyvek között, penészes, poros, kivált néha boros és pipafüstös szobában mintegy belésül, az valami undorító. De ha az élet fényes derűjével párosul ember arcán és agyában a tudomány, az az, mivel oly ritkán dicsekhetik a magyar tudós ember, s azért pedáns, iskolai és kevés.” Másodikként üdvözlí egykori diákjának az önképzést preferáló – valamikor önmagánál is tapasztalt – fölismerését, hogy a nevelő „tanul, mert *kell* tanulnia.” Részterületei közül egyet hiányol csupán Szinyeinél: a költészetet és a vele összefonódó szépprózát. „Nem mondom, hogy verset írjon, vagy regényt, hanem csak hogy észre vegye az írásnak ama nemét, mely egyedül képes úgy alakítani az ismeretet, hogy azt, zamatot nyerjen a tudomány. Minden fiatal embernek poétának kell lenni, mert idősebb korában még az is megszűnik az lenni, aki annak született. – Az előadás mestersége a nélkül, művésziesség helyett, kézművesség.”³⁰ Erdélyi tehát tökéletesen tudta, hogy a tudományos előadásmód vagy értekező próza esetében is fontos a forma és a stílus. Levele befejezésében pedig lelkesen biztatja kezdő kollégáját: kövessen el mindent külföldi útja megvalósulása érdekében. Miből ered Erdélyi János és Szinyei Gerzson ismertett levélváltásának jelentősége, vagy legalábbis érdekessége? Egyrészt abból, hogy megmutatkozik benne is a gondolkodó következetessége: az általános értelemben író tudós és a konkrét kérdésben nyilatkozó tanár összhangja. Másrészt abból, hogy kiérződik belőle is az észjárás hasonlósága egykori barátjával és iskolatársával: az útirajzokat szerző ifjú Szemere Bertalannal.

Továbbtekintésünk

Jelen tanulmányunkban Erdélyi Jánosnak azt a néhány tömör gondolatát idéztük meg és elemeztük, bontottuk ki és kapcsoltuk össze teóriatörténeti síkon Comenius eszméi örökségével, amelyek tudományszaki szempontból az andragógia, az élethosszig tartó tanulás, illetőleg az antropagógia címszava alá tartoznak. Ennek előzménye és kiegészítője

1 tudomány és társadalom

sztíjje Erdélyi neveléstudományi koncepciója, ideértve a pedagógiát és társtudományait (neveléstörténet, didaktika, módszertan, tantervelmélet, pedagógiai pszichológia stb.). A nevelés és önművelődés összes életkori szintje, intézményes és intézményeken kívüli szintere, módszere, médiuma, formája, tartalmi-tematikai összetevője stb. összeadódva jelentik és jellemzik egy *nemzet nevelését, művelődését, személyekben megtestesülő kultúráját*.

Jegyzetek

¹ Mindezekre – legalábbis szemezgetve – egy másik, jórészt szintén Erdélyi János neveléstudományi hagyatékával foglalkozó tanulmányunkban térünk vissza.

² Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 10.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 225–272. o.

³ Johannes Amos Comenius: *Pampaedia. A „De rerum humanarum emendatione consultatio catholica ad genus humanum” IV. része. Bibliotheca Comeniana, IV. Magyar Comenius Társaság, Sárospatak, 1992. 37. o.*

⁴ Uo. 66. o.

⁵ Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások, i. m. 506. o.*

⁶ T. Erdélyi Ilona: *Erdélyi János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 125–126. o.*

⁷ Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások, i. m. 509–510. o.*

⁸ Erdélyi János: *Úti levelek, naplók. Madách Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Pozsony–Budapest, 1985. 149. o.*

⁹ Uo. 159. o.

¹⁰ Uo. 169–170. o.

¹¹ Éles Csaba: *Romantikus ízlésvilág és programszerű nemzetnevelés. A művészetfilozófia és esztétika, a művelődéspolitikai és iskolaügy aktuális kérdéskörei Szemere Bertalan útirajzaiban. = Confessio, 2013. 1. szám, 105–107. o.*

¹² Erdélyi János: *Úti levelek, naplók, i. m. 348–350. o.*

¹³ Uo. 222. o.

¹⁴ Uo. 329. o.

¹⁵ *tripos: az ókori görög jósnők háromlábú széke*

¹⁶ Erdélyi János: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek. A magyar irodalomtörténetírás forrásai 19. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2003. 47. o.*

¹⁷ *Nem névrokona, hanem 1822-ben született öccse annak az úgyszintén márciusi ifjú Irinyi János vegyésznek, akit a magyarok közül sokan a zajtalan és biztonsági gyufa egyedüli feltalálójának tartanak, holott a svéd Pash és Lundström tökéletesítő szerepe tagadhatatlan.*

¹⁸ *Az Irinyiről írott biográfiai jellegű utalásokat olvasva föltűnhet Erdélyi életrajzának teljes hiánya. Ígérjük azonban, hogy egyik következő, vele kapcsolatos tanulmányunk nyitányaként részletes pályaképet nyújtunk – gazdag levelezéséből vett szemelvényekkel illusztrálva.*

¹⁹ Erdélyi János: *Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek, i. m. 70–72. o.*

²⁰ Uo. 73. o.

²¹ Petőfi Sándor összes prózai művei és levelezése. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1960. 296. o.

²² Erdélyi János: Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek, i. m. 59. és 60. o.

²³ Uo. 81. o.

²⁴ itt: nyárspolgárok

²⁵ Erdélyi János: Irodalmi, színházi, közéleti írások és beszédek, i. m. 72–73. o.

²⁶ Uo. 77. o.

²⁷ Uo. 78. o.

²⁸ Erdélyi János: Úti levelek, naplók, i. m. 338. o.

²⁹ Uo. 156. o.

³⁰ Erdélyi János levelezése, II. kötet. A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.

Tömjéntartó, 18. század